

Definition of the conceptual model for evaluating urban megaprojects by examining the components of the Islamic-Iranian city

Maryam Mahfoozian¹, Asghar Molaei^{2*}

1. PhD student, Islamic Urban Planning, Department of Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz University of Art, Tabriz, Iran.

2. Associate Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz University of Arts, Tabriz, Iran.

ARTICLE INFO

Research Paper

Article history:

Received: 09 May 2026

Accepted: 21 July 2026

Published online:
23 July 2026

Keywords: *Islamic city, Iranian-Islamic city, Mega-project, Urban Megaproject*

Abstract

Background and Objective: Over the past two decades, the presence of urban mega-projects in major Iranian cities has brought about significant transformations in various aspects of citizens' lives. In the absence of value frameworks based on the Islamic-Iranian city, these large-scale and transformative projects have faced challenges such as intensified spatial inequalities, the weakening of local identities, and a disconnection between space and the lifeworld of citizens. Therefore, the aim of this study is to extract and explain a conceptual model for evaluating urban mega-projects with an emphasis on the components of the Islamic-Iranian city.

Methodology: This research is applied-developmental in terms of purpose and mixed-method (quantitative-qualitative) of an exploratory nature in terms of approach. In the first phase, using a three-round Delphi technique and a expert questionnaire (20 professors and specialists in urban planning, architecture, and Islamic-Iranian studies), five main components of the Islamic-Iranian city (dignity-centeredness, cultural identity and continuity, spatial justice, meaning and urban symbolism, and developmental balance) and four components for evaluating mega-projects (spatial-physical, identity-semantic, spatial justice, and actor roles) were extracted and validated. Subsequently, by integrating the two sets of components, the final conceptual model was presented in the form of three overarching criteria: "justice creation," "identity building," and "value alignment." In the second phase, the opinions of the public and the authors' field observations were used to evaluate the positive and negative effects of real-world examples.

Results and Findings: The findings indicate that mega-projects have been successful in some aspects and undesirable in others. The results confirm that applying the triple model of justice creation, identity building, and value alignment can compensate for existing shortcomings and pave the way for the design and implementation of mega-projects that, while preserving human dignity and spatial justice, are aligned with the identity and cultural-religious values of Iranian society.

Citation: Mahfoozian, M and Molaei, A . (2026). Definition of the conceptual model for evaluating urban megaprojects by examining the components of the Islamic-Iranian city. *Journal of Sustainable Urban & Regional Development Studies (JSURDS)*, 7(3), 460-481.

URL: https://www.srds.ir/article_247814.html?lang=en

The Author(s). Publisher: Private.

* Corresponding author: a.molaei@tabriziau.ac.ir

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Over the past two decades, the presence of urban mega-projects in major Iranian cities has brought about significant transformations in various aspects of citizens' lives. In the absence of value frameworks based on the Islamic-Iranian city, these large-scale and transformative projects have faced challenges such as intensified spatial inequalities, the weakening of local identities, and a disconnection between space and the lifeworld of citizens. Therefore, the aim of this study is to extract and explain a conceptual model for evaluating urban mega-projects with an emphasis on the components of the Islamic-Iranian city. Megaprojects are a tool for reshaping the city, monopolizing a part of the city and turning it into a creative and successful symbol of restructuring and revitalizing the metropolis. The purpose of constructing urban megaprojects is to respond in the shortest possible time to the need for positive transformation in the city in various dimensions. In contemporary urban planning literature, megaprojects are often analyzed as intervention tools for economic regeneration, promoting urban competitiveness, and producing a global image of cities. The predominant focus of these studies is on the managerial, financial, and physical dimensions of projects, and their success is mainly assessed by criteria such as economic efficiency, cost and time control, and return on investment. Although this approach is effective in explaining the technical and operational logic of megaprojects, it faces conceptual shortcomings when faced with fundamental questions related to meaning,

spatial identity, spatial justice, and the relationship of projects to the cultural and religious values of society.

Methodology

This research is applied-developmental in terms of purpose and mixed-method (quantitative-qualitative) of an exploratory nature in terms of approach. In the first phase, using a three-round Delphi technique and a expert questionnaire (20 professors and specialists in urban planning, architecture, and Islamic-Iranian studies), five main components of the Islamic-Iranian city (dignity-centeredness, cultural identity and continuity, spatial justice, meaning and urban symbolism, and developmental balance) and four components for evaluating mega-projects (spatial-physical, identity-semantic, spatial justice, and actor roles) were extracted and validated. Subsequently, by integrating the two sets of components, the final conceptual model was presented in the form of three overarching criteria: "justice creation," "identity building," and "value alignment." In the second phase, the opinions of the public and the authors' field observations were used to evaluate the positive and negative effects of real-world examples.

Results and Discussion

The present study showed that without a normative framework based on indigenous values, urban megaprojects, even if financial resources and desirable physical progress are provided, can become a factor in social disintegration, identity erosion, and spatial inequality. The conceptual model presented in this article, for the first time, systematically integrates the components of the Islamic-

Iranian city with the criteria for evaluating megaprojects and provides a relatively comprehensive tool for distinguishing "desirable projects" from "undesirable projects" in the cultural and value context of Iran. From the perspective of the Islamic-Iranian city, urban megaprojects should be evaluated within the framework of accepted components, namely justice creation, identity formation, and value adaptation, and this framework can be used as a guiding document in the country's urban planning and design system.

In the scale of the results of this study with theoretical and empirical backgrounds, it can be inferred that most theoretical studies emphasize one component or indicator and do not have a comprehensive analysis from the perspective of all components. Empirical backgrounds are also mainly constructed and implemented with economic goals or providing urban infrastructure and have some criticisms and disadvantages, including lack of attention to social and property rights, environmental and cultural values. However, in this study, by presenting comprehensive components and indicators, it is possible to evaluate each megaproject with Islamic goals and criteria, which is in line with some empirical backgrounds and in others it eliminates the relevant gaps.

Conclusion

The results of the evaluation of real examples of megaprojects from the perspective of citizens showed that projects that paid more attention to the three aforementioned criteria in their design and implementation received more positive points in terms of satisfaction and sense of place belonging. In contrast, projects that were accompanied by the dominance of purely economic logic, ignoring local meanings, and excluding

low-income groups from the scope of implementation had created significant negative effects such as a feeling of powerlessness, being a bystander, and distrust of public institutions. In other words, when a megaproject is accompanied by disregard for the essential and priority needs of residents on the one hand and by the belief in the profit motive of public institutions on the other, the belief is formed in the minds of citizens that the project is not only not in line with their wishes and interests, but also violates the public interest and provides a cause for dissatisfaction and active or passive opposition. Such a situation directly undermines human dignity (as the central core of the Islamic city) and spatial justice.

Declarations

Funding: There is no funding support.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments: We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

References

1. Ahour, Iran; Jajarami, Kazem and Nazarian, Asghar. (1922). From Bazaar to Mega Bazaar (Mega Mall). *Quarterly Journal of Environmental-based Territorial Planning (JETP)*, 29:100-176. [In Persian]
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1016788>
2. Altshuler, A., & Luberoff, D. (2006). *Mega-projects, the changing politics of urban public investment*. Washington, DC: Brookings Institution

- Press. <http://catalog.hathitrust.org/api/volumes/oclc/50782644.html>
3. Anabestani, Z. (2017). Foresight social impacts caused by the presence urban mega-projects (Case study: Padideh Tourism Complex of Shandiz). *Geographical Research*, *32*(3), 129-151. <http://georesearch.ir/article-1-158-fa.html>
 4. Anguelovski, I., Connolly, J. J., & Brand, A. L. (2022). From landscape gentrification to climate gentrification. *Annals of the American Association of Geographers*, *112*(2), 331-345.
 5. Arian Kia, M., Khorasani, N. and Khakpoor, B. (2022). Analysis of Strategic Components and Citizen Participation in Order to Achieve the Islamic-Iranian Model of Progress. *Journal of Sustainable Urban & Regional Development Studies (JSURDS)*, 3(1), 88-107. [In Persian] https://www.srds.ir/article_152290.html?lang=en
 6. Bahreini, H., & Blouki, B., & Tqaboun, S. (2010). *Analysis of theoretical foundations, contemporary urban design*. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
 7. Bahreini, H., & Hoseini Vahdat, K. (2014). Spontaneous and purposeful shaping of cities in the modern and postmodern paradigms. *Journal of Environmental Studies*, *40*(3), 541-558. [In Persian] https://jes.ut.ac.ir/article_52204.html?lang=en
 8. Bakhshi, A., Moharreri, M. and Rasouli, S. H. (2023). Explaining the basics and principles of urban street widening with the approach of Islamic teachings and Iranian culture (Sanaei Street, Mashhad). *Journal of Sustainable Urban & Regional Development Studies (JSURDS)*, 3(4), 33-48. [In Persian] https://www.srds.ir/article_168930.html?lang=en
 9. Bermanian, M. R. (2014). Meaning and conceptualization of the Iranian-Islamic city; theoretical foundations and examples. *Sustainable City*, *1*, 69-88. [In Persian] <https://ensani.ir/file/download/article/20161023141628-10068-4>
 10. Darvishi, Y., & Zamansadegi, K. (2022). Investigating the consequences of upgrading urban buildings on horizontal expansion of the city, neighborhood rights and land problem solving (Case study of districts 2 and 4 of Tabriz). *Geography and Regional Planning*, *12*(48), 528-546. [In Persian] http://www.jgeoqeshm.ir/article_155912_en.html
 11. Davidson, M. (2020). Going bust two ways? Epistemic communities and the study of urban policy failure. *Urban Geography*, *41*(9), 1119-1138. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003290247-2/going-bust-two-ways-epistemic-communities-study-urban-policy-failure-mark-davidson>
 12. Dayarian, N., & Nourian, F. (2022). The role of public interest in megamall formation: A constructivist grounded theory of the neighboring residents' experiences. *Geographical Urban Planning Research (GUPR)*, *10*(1), 121-142. [In Persian] https://jurbangeo.ut.ac.ir/article_83693_ef67646dc47351b67f91f32943a1036e.pdf
 13. Ebrahimnia, V., & Asadi, S. (2020). Assessment of the impact of Beinoharamain Megaproject on the neighboring community in Shiraz. *JHRE*, *39*(172), 77-90. [In Persian] https://jhre.ir/files/site1/user_files_9b70c9/eng/ebrahimnia-A-10-4061-1-19da474.pdf
 14. Eskandari Nasab, F., & Sasanpour, F. (2025). Identification and analysis of the components affecting local sustainable development around Tehran's Mosalla (Case study: Abbas Abad Neighborhood). *Sustainable Urban and Regional Development Quarterly*, *25*(7), 70-91. [In Persian] https://www.srds.ir/article_239400.html?lang=en
 15. Fainstein, S. S. (2020). The just city. *International Journal of Urban Sciences*, *24*(1), 1-18.

- <https://ideas.repec.org/a/taf/rjusxx/v18y20/14i1p1-18.html>
16. Feizinezhad, A., Nazmfar, H. and Ghafari Gilandeh, A. (2025). Investigating Factors Affecting Construction Violations in City of Sarein. *Journal of Sustainable Urban & Regional Development Studies (JSURDS)*, 6(2), 302-320. [In Persian] https://www.srds.ir/article_215026.html?lang=en
 17. Flyvbjerg, B. (2017). *The Oxford handbook of megaproject management*. Oxford: Oxford University Press. <https://global.oup.com/academic/product/the-oxford-handbook-of-megaproject-management-9780198732242>
 18. Flyvbjerg, B., Bruzelius, N., & Rothengatter, W. (2020). Mega-projects and risk: An anatomy of ambition. *International Journal of Public Sector Management*, *17*(3). <https://arxiv.org/pdf/1303.7404>
 19. Gholami Gohareh, M., & Nouri, M., & Bakhtiari Nasrabadi, A. (2021). A comparison of spatial qualities in megamalls from users' point of view; case studies: City center and Arg-e Jahan Nama in Isfahan metropolis. *Haft Hesar Journal of Environmental Studies*, *10*(36), 97-116. [In Persian] <http://hafthesar.iauh.ac.ir/article-1-1387-fa.html>
 20. Giedion, S. (2004). *Space, time, architecture* (M. Mozzayani, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. <https://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12609934/index.pdf>
 21. Hall, M. (2006). Urban entrepreneurship, corporate interests and sports mega-events: The thin policies of competitiveness within the hard outcomes of neoliberalism. *The Sociological Review*, *54*(2_suppl), 59-70. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1111/j.1467-954X.2006.00653.x>
 22. Hamzenejad, M., & Saadatjoo, P., & Ramezani, S. (2016). Pattern recognition of contemporary Mosals and their conceptual pathology in Iran based on Shia jurisprudence. *Armanshahr Architecture & Urban Development*, *8*(15), 41-57. [In Persian] https://www.armanshahrjournal.com/article_e_34033.html?lang=en
 23. Hashemzahi, S., & Rezazadeh, M., & Karimian, M. (2020). Analysis of dimensions and components, the position of women in planning and designing public spaces in Iranian-Islamic cities (Case Study: Zahedan). *Quarterly of New Attitudes in Human Geography*, *13*(3), 200-214. [In Persian] https://jupm.marvdasht.iau.ir/article_5615.html
 24. Healey, P. (2007). *Urban complexity and spatial strategies: Towards a relational planning for our times*. London: Routledge. <https://www.researchgate.net/publication/31848146> <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/16082/1/27.pdf>
 25. Izadpanah, M., & Habibi, M. (2019). Analysis and evaluation of the status of the Malls as a public space (Case Study: Tehran Palladium Shopping Center). *Sustainable City*, *1*(4), 37-56. [In Persian] https://www.jscity.ir/&url=http://www.jscity.ir/article_90905.html?lang=en
 26. Khaledi Paveh, M., Shahbazi Shiran, H., Afkhami, B. and Javanmardzadeh, A. (2026). The role of roads as an access factor towards sustainable regional development in the Islamic era in Northwest Iran. *Journal of Sustainable Urban & Regional Development Studies (JSURDS)*, 7(1), 405-414. [In Persian] https://www.srds.ir/article_234837.html?lang=en
 27. Lang, J. (2012). *Urban design: Typologies, procedures, and designs with more than fifty special cases* (H. Bahreini, Trans.). Tehran: Tehran University Press. https://books.google.com/books/about/Urban_Design.html?id=Y2CuwgnXgCcC
 28. Lehrer, U., & Laidley, J. (2008). Old mega-projects newly packaged? Waterfront redevelopment in Toronto. *International Journal of Urban and Regional Research*, *32*(4), 786-803. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1468-2427.2008.00830.x>
 29. Lewicka, M. (2021). Place attachment: How far have we come in the last 40

- years? *Journal of Environmental Psychology*, *31*(3), 207-230. <https://www.scrip.org/reference/referencepapers?referenceid=3815745>
30. Lin, Z.-J. (2007). From mega-structure to mega-polis: Formation and transformation of mega-projects in Tokyo Bay. *Journal of Urban Design*, *12*(1), 73-99. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4089284>
 31. Madanipour, A. (2021). Rethinking public space: Between rhetoric and reality. *Urban Design International*, *27*, 57-66. <https://eprints.ncl.ac.uk/256217>
 32. Marcuse, P., Connolly, J., & Novy, J. (2022). *Searching for the just city*. London: Routledge.
 33. Motilebi, Gh. (2007). A human-centered approach to shaping urban spaces. *Journal of Fine Arts*, *5*(1), 97-106. [In Persian] https://jfaup.ut.ac.ir/?_action=article&au=641612&_au=saba,%20saman%20&lang=en
 34. Mohammadi, S., & Alian, A. (2019). The physical structure of neighborhoods in Iranian-Islamic cities. *Shabak*, *5*(1), 97-106. [In Persian] <https://www.magiran.com/paper/1978259/>
 35. Mohammadi, M. and Ma'dani Mallak, M. (2026). Evolution of Rural Housing Policies in Iran (From Pre-Revolution to Post-Islamic Revolution). *Journal of Sustainable Urban & Regional Development Studies (JSURDS)*, 7(3), 230-247. [In Persian] https://www.srds.ir/article_244382.html?lang=en
 36. Molaei, A., & Khani, H. (2022). Definition the Fiqh's principles and laws in planning and design of Islamic urban spaces (Case Study: 15 Khordad Walk Way). *Islamic Law*, *19*(72), 153-184. [In Persian] https://hoquq.iict.ac.ir/article_252940
 37. Nourian, F., & Elahizadeh, M. H., & Abdulahi Sabet, M. M. (2014). Developing a set of site location criteria for mosques within the urban land use framework. *Journal of Fine Arts: Architecture & Urban Planning*, *19*(3), 39-52. [In Persian] https://jfaup.ut.ac.ir/article_55403.html?lang=en
 38. Nouri, S. (2018). *Evaluating the economic impacts of large-scale urban projects in new cities*. Tehran: Ministry of Roads and Urban Development, Specialized Parent Company for New Cities Development, Research and Development Working Group. [In Persian] https://www.srds.ir/article_247814.html
 39. Nouri, S., & Rafiean, M. (2016). Measuring the qualitative effects of implementing urban megaprojects on promoting the local economy (Case study: Persian Gulf Martyrs Lake located in District 22 of Tehran). *Soffeh Journal*, *26*(73), 105-122. [In Persian] https://scj.sbu.ac.ir/article_100310_268c2fe7a25b540c59329d7d2738d079
 40. Orueta, F. D., & Fainstein, S. (2008). The new mega-project: Genesis and impacts. *International Journal of Urban and Regional Research*, *32*(4), 759-767. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1468-2427.2008.00829.x>
 41. Pourahmad, A., & Kachoui, N. (2019). The place of nature in urban sustainability, based on the approach of planning and designing biophilic cities, with a look at the city of Torqaba. *Shabak*, *6*(2(53)), 15-32. [In Persian] <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1702194>
 42. Raeesi, M.M. (2017). A jurisprudential analysis on non-desirability of vertical development of residential buildings in Islamic city. *Motaleate Shahri*, *6*(24), 3-16. [In Persian] https://journals.uok.ac.ir/article_55752.html
 43. Rahimi, V., & Nazmfar, H. (2026). Assessment of social justice based on the city prosperity indexes in the ten districts of Tabriz. *Sustainable Urban and Regional Development Quarterly*, *3*(7), 313-334. [In Persian] http://www.srds.ir/article_244167_en.html
 44. Relph, E. (2020). *Place and placelessness*. London: Pion. <https://www.amazon.com/Place->

- Placelessness-Edward-
Relph/dp/0850861764
45. Sabermanesh, A., & Barati, N., & Ahmadi, H. (2022). Explain the components of urban planning education with emphasis on Islamic city indicators. *Iranian Islamic City Studies*, *12*(46), 1-16. [In Persian] <https://iic.ihss.ac.ir/en/Article/36466>
 46. Saeidi Rezvani, H., & Nourian, F. (2009). Rereading justice in the implementation of the country's urban plans, example: Martyrs' Square in Mashhad. *Human Geography Research*, *68*, 85-102. [In Persian] https://www.juep.net/article_225138.html
 47. Sarkheyli, E., & Rafieian, M., & Taghvaie, A. A. (2018). Sustainability paradox in urban megaprojects: Sustainability assessment of large-scale projects in Mashhad. *Geography and Urban Space Development*, *4*(2), 25-41. [In Persian] https://jgusd.um.ac.ir/article_26386_ec308457fb91bbcbd26491190ff466e5.pdf
 48. Shamaei, A., & Jahani, R. (2011). Investigating the effects of vertical urban development on neighborhood identity (case study, District 7, Tehran). *Iranian Islamic City Studies*, *2*(6), 73-82. [In Persian] <https://sid.ir/paper/236633/fa>
 49. Shiee, E., & Hajiani, M. (2019). The impact of megamalls on the neighborhood identity in Tehran; Case study: Atlas Mall. *Iranian Islamic City Studies*, *10*(36), 69-80. [In Persian] <https://iic.ihss.ac.ir/fa/Article/13188>
 50. Soja, E. W. (2020). *Seeking spatial justice*. Minneapolis: University of Minnesota Press. <https://www.upress.umn.edu/9780816666683/seeking-spatial-justice/>
 51. Swyngedouw, E. (2022). *Liquid power: Contested hydro-modernities in twentieth-century Spain*. Cambridge, MA: MIT Press. <https://mitpress.mit.edu/9780262029032/liquid-power/>
 52. Yuan, H., Du, W., Wang, Z., & Song, X. (2021). Megaproject management research: The status quo and future directions. *Buildings*, *11*(12), 567. <https://www.mdpi.com/2075-5309/11/12/567>
 53. Zeynali Azim, A., & Mostafazadeh Bazargan, A., & Barzgar, M. (2025). Spatial discourses and the formation of urban culture in Iran: A comparative study of the pre-Islamic and post-Islamic periods. *Iranian History of Culture*, *2*(1), 199-217. [In Persian] https://ihc.tabrizu.ac.ir/article_20518_ba6139d7cda6c0b06cb3e25cbde677ab.pdf
 54. Zukin, S. (2020). *The cultures of cities*. Hoboken, NJ: Wiley. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1545070>

نوع مقاله: پژوهشی

فصلنامه مطالعات توسعه پایدار شهری و منطقه ای

https://www.srds.ir/article_247814.html?lang=fa

دوره هفتم، شماره سوم، پیاپی (۲۵)، پاییز ۱۴۰۵

صص ۴۶۰-۴۸۱

تبیین مدل مفهومی ارزیابی مگاپروژه‌های شهری با تأکید بر مؤلفه‌های شهر اسلامی-ایرانی^۱

مریم محفوظیان: دانشجوی دکتری، شهرسازی اسلامی، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر تبریز، تبریز، ایران.

اصغر مولائی: دانشیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر تبریز، تبریز، ایران.*

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۱۹

چکیده

زمینه و هدف: طی دو دهه اخیر، حضور مگاپروژه‌های شهری در شهرهای بزرگ ایران تحولات چشمگیری در ابعاد مختلف زندگی شهروندان ایجاد کرده است. این پروژه‌های عظیم مقیاس و تحول آفرین، در غیاب چارچوب‌های ارزشی مبتنی بر شهر اسلامی-ایرانی، با چالش‌هایی نظیر تشدید نابرابری‌های فضایی، تضعیف هویت‌های محلی و گسست میان فضا و زیست‌جهان شهروندان مواجه شده‌اند. از این رو، هدف پژوهش حاضر استخراج و تبیین مدل مفهومی ارزیابی مگاپروژه‌های شهری با تأکید بر مؤلفه‌های شهر اسلامی-ایرانی است.

روش شناسی: این پژوهش از نظر هدف کاربردی-توسعه‌ای و از نظر ماهیت، آمیخته (کمی-کیفی) از نوع اکتشافی می‌باشد. در فاز اول، با بهره‌گیری از تکنیک دلفی سه‌دوره‌ای و پرسشنامه خبرگان (۲۰ نفر از اساتید و متخصصان حوزه شهرسازی، معماری و مطالعات اسلامی-ایرانی)، پنج مؤلفه اصلی شهر اسلامی-ایرانی (کرامت‌محوری، هویت و تداوم فرهنگی، عدالت فضایی، معنا و نمادپردازی شهری، توازن توسعه‌ای) و چهار مؤلفه ارزیابی مگاپروژه‌ها (فضایی-کالبدی، هویتی-معنایی، عدالت فضایی، نقش بازیگران) استخراج و اعتباریابی شد. در ادامه، با تلفیق دو دسته مؤلفه، مدل مفهومی نهایی در قالب سه معیار فراگیر «عدالت‌آفرینی، هویت‌زایی و انطباق ارزشی» ارائه شد. در فاز دوم، برای ارزیابی اثرات مثبت و منفی مصادیق واقعی، از نظرات مردم و برداشت‌های نگارندگان استفاده شد.

یافته‌ها و نتایج: یافته‌های پژوهش نشان داد که مگاپروژه‌ها در برخی ابعاد موفق و در برخی دیگر نامطلوب عمل کرده‌اند. نتایج مؤید آن است که به کارگیری مدل سه‌گانه عدالت‌آفرینی، هویت‌زایی و انطباق ارزشی می‌تواند ضمن جبران ضعف‌های موجود، زمینه‌ساز طراحی و اجرای مگاپروژه‌هایی شود که ضمن حفظ کرامت انسانی و عدالت فضایی، با هویت و ارزش‌های فرهنگی-دینی جامعه ایرانی هماهنگ باشند.

واژگان کلیدی: شهر اسلامی، شهر ایرانی-اسلامی، مگاپروژه، مگاپروژه شهری.

^۱ مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری تخصصی نویسنده اول به راهنمایی نویسنده دوم با عنوان «کلان پروژه‌های شهری در شهر اسلامی-ایرانی از منظر واقع‌گرایی توحیدی (مطالعه موردی: پروژه‌های منتخب از شهر تبریز)» در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز است.

* مسئول مکاتبات: a.molaei@tabriziau.ac.ir

ارجاع به این مقاله: محفوظیان، مریم و مولائی، اصغر. (۱۴۰۵). تبیین مدل مفهومی ارزیابی مگاپروژه‌های شهری با تأکید بر مؤلفه‌های شهر اسلامی-ایرانی. فصلنامه مطالعات توسعه پایدار شهری و منطقه ای، ۷(۳)، ۴۶۰-۴۸۱.

مقدمه و بیان مسأله

مگا پروژه‌ها به عنوان ابزاری برای شکل‌دهی مجدد به شهر می‌باشند و بخشی از شهر را به انحصار خود درآورده و تبدیل به نمادی خلاق و موفق از تجدید ساختار و باززنده سازی کلان شهر می‌کنند (Nouri, 2018: 38). هدف از احداث کلان پروژه‌های شهری، پاسخ‌گویی در کوتاه‌ترین زمان ممکن به نیاز به تحول مثبت در شهر در ابعاد مختلف است (Anabestani, 2017: 129). در ادبیات معاصر برنامه‌ریزی شهری، مگا پروژه‌ها اغلب به عنوان ابزارهای مداخله برای بازآفرینی اقتصادی، ارتقای رقابت‌پذیری شهری و تولید تصویر جهانی شهرها تحلیل می‌شوند. تمرکز غالب این مطالعات بر ابعاد مدیریتی، مالی و کالبدی پروژه‌هاست و ارزیابی موفقیت آن‌ها عمدتاً با معیارهایی چون کارایی اقتصادی، کنترل هزینه و زمان، و بازدهی سرمایه‌گذاری صورت می‌گیرد (Orueta & Fainstein, 2008; Flyvbjerg, 2020). این رویکرد، اگرچه در تبیین منطق فنی و اجرایی کلان پروژه‌ها مؤثر است، اما در مواجهه با پرسش‌های بنیادین مربوط به معنا، هویت مکانی، عدالت فضایی و نسبت پروژه‌ها با ارزش‌های فرهنگی و دینی جامعه، با کاستی‌های مفهومی روبه‌روست.

پژوهش‌های انتقادی اخیر نیز نشان می‌دهند که کلان پروژه‌های شهری، فراتر از مداخلات صرفاً فیزیکی، سازوکارهایی برای بازتولید قدرت، معنا و نظم فضایی‌اند و می‌توانند به تشدید نابرابری‌های فضایی، تضعیف هویت‌های محلی و گسست میان فضا و زیست‌جهان شهروندان منجر شوند، به ویژه زمانی که چارچوب‌های ارزشی و هنجاری بومی در فرآیند تصمیم‌گیری نادیده گرفته شوند (Fainstein, 2020: 14). این مسأله در شهرهای دارای پیشینه تاریخی فرهنگی عمیق، از جمله شهرهای ایران، اهمیتی دوچندان می‌یابد. رشد شتابان شهرنشینی در ایران و تحولات جهانی در دهه‌های اخیر، ایجاد مگا پروژه‌ها در شهرها غیرقابل اجتناب نموده است. بدیهی است که این نوع اقدامات تأثیرات بسزایی در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، زیست محیطی و کالبدی، شکل‌گیری فضاهای عمومی جدید، تأثیر بر تعاملات اجتماعی، ایجاد ریسک‌های متعدد در محیط‌های مختلف و... خواهند داشت (Eskandari Nasab, Sasan Pour, 2025: 75) و منجر به تغییر الگوی سکونت و فعالیت ساکنان محلی خواهند شد. موضوع قابل تأمل این است که مؤلفه‌های مختلف چنین پروژه‌هایی که با هدف توسعه اقتصادی و تجدید حیات شهری اجرا می‌شوند، شامل کدام مؤلفه‌ها می‌باشند و بر کدام یک از ابعاد زندگی شهروندان مؤثر خواهند بود (Swyngedouw, 2022).

در این چارچوب، پژوهش حاضر با در نظر گرفتن شهرهای اسلامی ایرانی که تلفیق معماری، حکمت و حیات اجتماعی است و به عنوان یکی از درخشان‌ترین جلوه‌های تمدنی، حاصل تلفیق عمیق میراث غنی ایران با آموزه‌ها و ارزش‌های اسلامی است، می‌کوشد قرائتی متفاوت از شهر و توسعه شهری ارائه دهد؛ قرائتی که در آن، فضا صرفاً بستری خنثی برای عملکردهای اقتصادی و کالبدی تلقی نمی‌شود، بلکه به مثابه ساحتی معنادار و واجد دلالت‌های اخلاقی، فرهنگی و وجودی فهم می‌گردد. در این گونه از شهرها، با تأکید بر معناداری عالم، پیوند میان مراتب مادی و غیرمادی و نفی تقلیل‌گرایی، امکان صورت‌بندی معیارهایی را فراهم می‌آورد که در آن "کارآمدی" در کنار "معنا" و "عدالت" سنجیده می‌شود.

تاکنون تحقیقات متعددی پیرامون تأثیرات کلان پروژه‌ها انجام شده است. اما اهمیت تبیین مؤلفه‌ها و موقعیت کلان پروژه‌های شهری در شهر اسلامی-ایرانی جایگاهی در تحقیقات نداشته است. از این رو هدف تحقیق حاضر استخراج مبانی نظری پروژه‌های بزرگ مقیاس در شهرهای اسلامی-ایرانی و گونه‌شناسی آن‌ها می‌باشد. از طرف دیگر، در این پژوهش، شهر اسلامی-ایرانی به عنوان چارچوب هنجاری به کار گرفته می‌شود که بر اساس آن، مؤلفه‌های کلان پروژه‌های شهری از حیث میزان انطباق یا تعارض با ارزش‌ها و اصول بنیادین این الگو ارزیابی می‌گردند، بدین منظور مدل مفهومی تحقیق، ارائه می‌گردد.

پیشینه پژوهش

مطالعه پیشینه نظری، گامی ضروری برای شناسایی روندها، نقاط قوت و محدودیت‌های پژوهش‌های انجام شده در حوزه کلان پروژه‌های شهری و شهر اسلامی-ایرانی است. مرور مطالعات پیشین نه تنها دیدگاهی جامع نسبت به تحولات نظری و تجربی موجود فراهم می‌کند، بلکه شکاف‌های تحقیقاتی و حوزه‌های کم توجه را مشخص ساخته و ضرورت پژوهش حاضر را روشن

می سازد (Fainstein, 2020; Anguelovski et al., 2022). پیشینه نظری و تجربی و نیز شکاف پژوهشی و بداعت علمی مقاله حاضر به شرح زیر است:

پاروک و بارونا (۲۰۲۲) در پژوهش خود با عنوان «گفتمان پست سوسیالیستی توسعه کلان پروژه شهری: از شهر روی آب تا اسکله بلگراد» با استفاده از روش تحقیق توصیفی- تحلیلی و ابزار مشاهدات میدانی به این نتیجه رسیدند که وابستگی به ساختار نهادی موروثی (سوسیالیستی) و مکانیسم های توسعه شهری همچنان وجود دارد، حتی اگر در حال حاضر به عنوان ضعیف و ناکافی شناخته شوند.

مایلوناس و ایکسندیس (۲۰۱۸) در پژوهش خود با عنوان «توسعه کلان پروژه در زمینه بازآفرینی شهری پایدار» با استفاده از روش تحقیق تطبیقی و مروری به این نتیجه رسیدند که این پروژه ها در واقع با چالش هایی برای بازآفرینی شهری پایدار همچون تخریب ویژگی های بصری و ساختاری شهرها مواجه هستند. همچنین این پروژه ها می توانند مشکل افزایش جمعیت در مراکز شهری را تشدید کنند. علاوه بر این، این پروژه ها می توانند تهدیداتی برای اکوسیستم ها ایجاد کرده و خطرات زیست محیطی جدی را به وجود آورند که نیازمند مدیریت در راستای عدالت بین نسلی هستند.

کوریتاوا و هرومادکا (۲۰۱۴) در پژوهش خود با عنوان «ارزیابی اقتصادی کلان پروژه ها - اجتماعی و اقتصادی تاثیرات» با استفاده از روش تحقیق توصیفی- تحلیلی به این نتیجه رسیدند که استفاده از نرم افزار Ecba برای ارزیابی شرایط و تاثیرات اقتصادی و اجتماعی بر کلان پروژه ها به شدت مفید است. چرا که علاوه بر تحلیل مالی معمول شامل درآمدها، هزینه ها و مخارج، این نرم افزار توانایی ارزیابی حدود ۶۰ منافع اجتماعی- اقتصادی را دارد که معمولاً با تحقق و اجرای پروژه های سرمایه گذاری عمومی مرتبط هستند.

در زمینه داخلی، تحقیقات انجام شده عمدتاً به تحلیل پروژه ها از منظر کالبدی و اقتصادی پرداخته اند و کمتر به بررسی هم زمان ابعاد هویتی و عدالت اجتماعی پرداخته شده است. این محدودیت ها باعث شده است که ارزیابی کلان پروژه ها بدون نگاه هنجاری، ناقص و غیرسیستماتیک باشد (Madanipour, 2019). در حوزه بین المللی نیز، پژوهش های انتقادی، توجه بیشتری به اثرات اجتماعی، فرهنگی و هویتی پروژه ها داشته اند، اما اغلب چارچوب فلسفی یکپارچه یا شاخص های عملیاتی مشخص ارائه نکرده اند و نتایج به شکل تحلیل نظری یا کیفی باقی مانده اند (Healey, 2007).

زنگانه و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهش خود با عنوان «ارزیابی اثرات زیست محیطی بزرگراه طبقاتی صدر تهران بر محله های پیرامون» با استفاده از روش تحقیق توصیفی- تحلیلی و ابزار پرسشنامه به این نتیجه رسیدند که پروژه پل طبقاتی صدر با ارائه گزینه های اصلاحی برای فعالیتهایی که تأثیر تخریبی بالایی دارند، تأیید شده است. همچنین در محله های مجاور بزرگراه صدر، بعد اکولوژیک و بعد کالبدی بیشترین تأثیرپذیری و بعد امنیت کمترین تأثیرپذیری را داشته است.

اقلامی و رضایی راد (۱۳۹۷) در پژوهش خود با عنوان «سنجش میزان پایداری زیست محیطی پروژه های بزرگ مقیاس شهر همدان (نمونه موردی: پروژه های بزرگ مقیاس همدان)» با استفاده از روش تحقیق توصیفی- تحلیلی و ابزار پرسشنامه به این نتیجه رسیدند که از بین پروژه های بزرگ مقیاس شهر همدان، پروژه شهر بازی رنگین کمان در بیشتر شاخص های پایداری محیط زیستی بیشترین میانگین را دارد و پروژه جهان نما کمترین میانگین را دارد. لذا پروژه بزرگ مقیاس رنگین کمان در طرح خود توانسته است به پایداری محیط زیستی بیانجامد.

ایزدپناه و حبیبی (۱۴۰۰) در پژوهش خود با عنوان «تحلیلی بر تعارضات مراکز خرید بزرگ مقیاس شهر تهران از منظر منفعت عمومی» با استفاده از روش مروری به این نتیجه رسیدند که هدف اصلی از ایجاد و گسترش این فضاها، به طور عمده، کسب سود از آن هاست. با این حال، استقبال عمومی از این مراکز و نقشی که به عنوان فضاهای عمومی مصرفی در کلانشهرها ایفا می کنند، ضرورت بررسی اثرات و پیامدهای آن ها از زوایای مختلف را به وجود می آورد.

قاسمی و رفیعیان (۱۳۹۹) در پژوهش خود با عنوان «تحلیلی بر تعارض منافع در پروژه های بزرگ مقیاس مشارکتی در شهر با تأکید بر مدل شراکت عمومی- خصوصی- مردمی (مطالعه موردی: پروژه ارگ جهان نمای اصفهان)» با استفاده از روش کیفی و روش مروری ساده به این نتیجه رسیدند که عدم آشنایی با کنشگران در پروژه جهان نما و بی توجهی به مشارکت و به طور کلی تر،

شراکت (شریک بودن در سود و زیان و نوآوری‌های یک طرح) گروه‌های مختلف از جمله بخش‌های عمومی، خصوصی و مردمی در فرآیند اجرای طرح، موجب بروز تعارضات شده و این موضوع به عدم دستیابی به اهداف طرح انجامیده است. پوراحمد و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهش خود با عنوان «تحلیلی بر ماهیت فضای عمومی در پروژه‌های بزرگ مقیاس گردشگری شهری بر اساس نظریه «تولید اجتماعی فضا، (مطالعه موردی: شهر تهران)» با استفاده از روش تحقیق تجربی و ابزار پرسشنامه به این نتیجه رسیدند که بازنمایی فضای عمومی در اندیشه سازندگان پروژه باغ کتاب بر پایه سه گفتمان «فضای یاددهنده»، «ماندگاری پروژه» و «مقیاس انسانی در طراحی و معماری» شکل گرفته است. در حالی که پروژه بوستان ولایت بر اساس گفتمان‌های «توسعه جنوب شهر»، «کنترل فضای عمومی»، «تفریحی‌سازی فضای عمومی» و «توجه به ایدئولوژی اسلامی در طراحی فضای عمومی» بنا شده است. با توجه به این کمبودها، پژوهش حاضر با استفاده از اصول شهر اسلامی-ایرانی، یک چارچوب تحلیلی نوآورانه برای کلان‌پروژه‌ها فراهم می‌کند. این رویکرد نه تنها شکاف‌های موجود در مطالعات داخلی و بین‌المللی را پر می‌کند، بلکه معیارهای انطباق ارزشی، هویت‌زایی و عدالت‌آفرینی را به‌عنوان شاخص‌های عملیاتی روشن و قابل سنجش معرفی می‌کند.

از لحاظ تجربی، مگا پروژه‌ها دارای تجارب وسیع و متنوعی هستند. احداث پروژه‌های بزرگ مقیاس را می‌توان در چند دسته بررسی نمود: الف) پروژه‌های بزرگ در مقیاس تک بنا شامل پاساژها و مگامالها، برجها و ساختمانهای صنعتی و اداری و چندمنظوره مانند بازار ایران مال تهران، برج جهان‌نمای اصفهان، برج میلاد و برج آاسپ تهران، کتابخانه ملی ایران، برج تجارت جهانی تبریز ب) پروژه‌های بزرگ در مقیاس مجموعه‌های شهری و شامل چندین ساختمان بزرگ مکمل هم مانند مجموعه حرم امام رضا (ع)، مجموعه مصلی تهران، مجموعه‌های دانشگاهی، مجموعه‌های چندمنظوره تجاری تفریحی مانند پدیده شاندیز، سایت‌های صنعتی ایران خودرو و سایپا ج) مداخلات درشت‌مقیاس در بافتهای تاریخی یا فرسوده شهری شامل تمکل و تخریب و ساخت-سازیهای بزرگ مقیاس مانند پروژه سبزه میدان زنجان، پروژه عتیق تبریز، پروژه میدان امام علی (ع) اصفهان د) پروژه‌های بزرگ مقیاس ترافیکی درون‌شهری مانند احداث تونل‌ها و بزرگ‌راههای درون شهری مانند بزرگراه‌های نواب و امام‌علی (ع) و تونل توحید تهران. لازم به ذکر است که برخی از این پروژه‌ها مانند مداخلات درشت‌مقیاس در بافتهای فرسوده و تاریخی شهری دارای آسیب‌های عمده‌ای همچون از بین رفتن بناها و فضاهای تاریخی هستند. برخی از پروژه‌های بزرگ مقیاس نیز مانند مگامال‌ها، دارای تبعات حقوقی در تملک املاک مالکان و تبعات زیست‌محیطی در برهم خوردن نظم طبیعی بافت مربوطه هستند. با تحلیل پیشینه‌های نظری و تجربی می‌توان به این نتیجه رسید که تقریباً تمامی مطالعات نظری از منظر آسیب‌های اجتماعی، حقوقی و زیست‌محیطی بررسی شده‌اند و مگا پروژه‌ها از منظر شهر اسلامی ایرانی اصلاً مطالعه نشده‌اند که این شکاف پژوهشی مربوط به مقاله حاضر است. همچنین در حوزه پیشینه تجربی نیز پروژه‌های بزرگ مقیاس به صورت موردی آسیب‌شناسی از منظر حقوقی، اجتماعی و زیست‌محیطی مطالعات موردی انجام شده‌اند که در این حوزه هم از منظر شهر اسلامی ایرانی و اندیشه اسلامی، پژوهشی صورت نگرفته است. بنابراین پژوهش درباره مگا پروژه‌ها از منظر مولفه‌ها و شاخص‌های شهر اسلامی ایرانی، بداعت علمی و نوآوری این مقاله محسوب می‌شود.

مبانی نظری پژوهش

شهر اسلامی-ایرانی

شهر در سرزمین‌های دارای فرهنگ و اعتقادات نشأت گرفته از دین اسلام (Pourahmad & Kachoui, 2019: 3)، به عنوان ساختار و ساز و کار زیست جمعی مسلمانان باید عوامل فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، امنیتی و حتی کالبدی مورد تاکید اسلام را به عنوان سیمای کالبدی و محتوایی خود داشته باشد (Sabermanesh et al, 2022: 4). مؤلفه‌های یک شهر براساس نیازهای مادی و معنوی برخاسته از فرهنگ مردمان آن شهر شکل می‌گیرد. بر این اساس مؤلفه‌های شهر اسلامی شامل اصل توحید و خدا محوری، حفظ کرامت و عزت نفس آدمی، عدالت، آزادی و برابری در آرمان شهر اسلامی، امنیت، مسئولیت و عطف به طبیعت می‌باشد (Sabermanesh et al, 2022: 6). بنابراین شهر اسلامی، شهری است که در آن

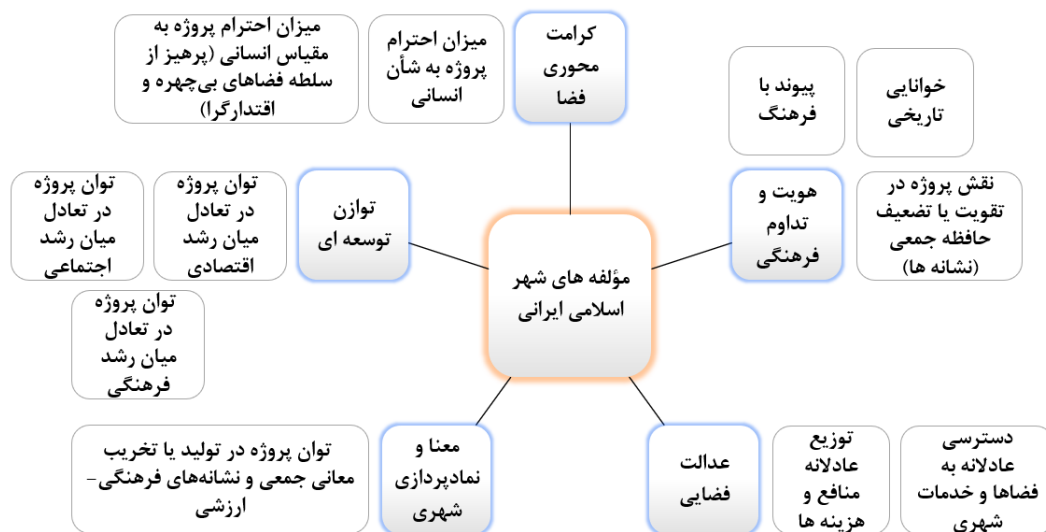
مظاهر تمدن اسلامی نمود دارد و دارای هویت خاص فضایی، فرهنگی و تاریخی است و ویژگی آن در ارتباط با دین اسلام و از قرآن و سنت نشأت گرفته است (Hashemzahi et al, 2020: 203). این شهر گستره ای است فیزیکی و جغرافیایی که بازتابی از اندیشه های متعالی دین مبین اسلام در تمامی جوانب می باشد (Molaei & Khani, 2022: 157) و از نظر سیاسی و قانون تابع مقرراتی است که ناشی از شریعت می باشد (Mohammadi & Alian, 2019: 98) و می تواند در هر زمان و مکانی و با توجه به فناوری و مصالح و دانش و هنر و فرهنگ بومی که با اصول و ارزش های اسلامی در تعارض نباشند، تفسیر و نمود خاص خویش را داشته باشد (Molaei & Khani, 2022: 159). بنابراین می توان گفت هنگامی شهر اسلامی خواهیم داشت که معماران و شهرسازان با شناخت کافی از مبانی اسلام اقدام نمایند.

شهر اسلامی-ایرانی، نه به عنوان یک الگوی تاریخی ثابت و بازتولیدپذیر، بلکه به مثابه یک چارچوب هنجاری و ارزشی برای فهم، نقد و هدایت تحولات شهری تعریف می شود، شهری که در آن سازمان فضایی، نهادهای اجتماعی و سازوکارهای حکمرانی، در نسبت معنادار با ارزش های اسلامی و سنت های فرهنگی-تمدنی ایران شکل می گیرند. در این شهر، همه جوانب فرهنگی، اقتصادی، اقلیمی، سیاسی، زمانی، مکانی و تاریخی باید در زمینه و بستر ایرانی و بر پایه تعالیم اسلامی و فرهنگی در جامعه اسلامی تبیین شوند (Bemanian, 2014: 70). بیان ایرانی برای شهر مصداق مکانی موضوع و سابقه و پیشینه غنی و پرمحتوایی از تجربیات هوشمند ایرانیان را نشان می دهد و اسلامی بودن نیز نشانگر این است که این مکان باید تجلی گاه و یادآور ارزش های اسلامی باشد (Bemanian, 2014: 72). به عنوان مثال شهر اصفهان اوج معماری ایرانی-اسلامی در دوران صفویان و اوج اعتلای فرهنگ اسلامی است (Mohammadi & Alian, 2019: 97). مطالعات جدید تأکید دارند که شهر اسلامی-ایرانی بیش از آن که مجموعه ای از فرم ها و عناصر کالبدی خاص باشد، حامل منطقی هنجاری است که بر مفاهیمی چون کرامت انسانی، عدالت، معنا، تعلق مکانی و پیوند میان حیات مادی و اخلاقی استوار است (Madanipour, 2021). از این منظر، شهر اسلامی-ایرانی به عنوان «آرمان شهر» نه در معنای اتوپایی دست نیافتنی، بلکه به مثابه افق ارزیابی و سنجش انتقادی برای سنجش وضعیت موجود و جهت گیری مداخلات شهری فهم می شود.

یکی از کاربردهای کلیدی این مطالعه مفاهیم مربوط به شهر اسلامی-ایرانی، بررسی و تبیین مولفه های شهر اسلامی-ایرانی است و ضروری است که این مفاهیم انتزاعی به زبانی عملیاتی و قابل سنجش برای ارزیابی مگا پروژه های شهری ترجمه شوند. به عبارت دیگر، برای پر کردن شکاف میان آرمان های کیفی شهر اسلامی-ایرانی و واقعیات عینی پروژه های بزرگ مقیاس معاصر، لازم است مولفه ها و شاخص هایی استخراج شوند که تجلی عینی آن اصول را در کالبد، کارکرد، معنا و فرآیندهای مدیریتی پروژه نشان دهند. از این رو، در این پژوهش با روشی ترکیبی (تحلیل محتوای کیفی متون دینی-تاریخی و پژوهش های مرتبط با شهر اسلامی-ایرانی) احصا شده است. در این مسیر با بهره گیری از تکنیک دلفی و پرسش از خبرگان مولفه ها و شاخص های به دست آمده به ارزیابی گذاشته شد. به طور عملیاتی، شهر اسلامی-ایرانی در این مطالعه مجموعه ای از معیارهای هنجاری است که امکان نقد پروژه ها را از منظر احترام به کرامت و شأن انسانی در سازمان فضایی، تقویت هویت مکانی و تداوم فرهنگی-تاریخی، تحقق عدالت فضایی و دسترسی عادلانه به فرصت ها و پرهیز از سلطه منطق صرفاً سودمحور و کالبدگرایانه فراهم می سازد. بدین ترتیب، شهر اسلامی-ایرانی می تواند به مثابه معیار سنجش پیامدهای فضایی، اجتماعی و معنایی کلان پروژه های شهری مورد استفاده قرار می گیرد.

بر این مبنا، مؤلفه ها و شاخص های کلیدی شهر اسلامی-ایرانی در این پژوهش عبارتند از:

- ۱) کرامت محوری فضا: میزان احترام پروژه به شأن انسانی، مقیاس انسانی و پرهیز از سلطه فضاهای بی چهره و اقتدارگرا.
 - ۲) هویت و تداوم فرهنگی: نقش پروژه در تقویت یا تضعیف حافظه جمعی، خوانایی تاریخی و پیوند با بستر فرهنگی شهر.
 - ۳) عدالت فضایی: میزان توزیع عادلانه منافع، هزینه ها و دسترسی به فضاها و خدمات شهری.
 - ۴) معنا و نمادپردازی شهری: توان پروژه در تولید یا تخریب معانی جمعی و نشانه های فرهنگی-ارزشی.
 - ۵) توازن توسعه ای: نسبت پروژه با توسعه متوازن، پرهیز از رشد یک سویه و اولویت منافع عمومی بر منافع خاص.
- در شکل شماره یک این مولفه ها و شاخص ها به تفکیک ارائه شده است.

شکل ۱- مؤلفه های ارزیابی شهر ایرانی-اسلامی (منبع: نگارندگان)

Figure 1. Evaluation Components of the Iranian-Islamic City (Source: Authors)

مگا پروژه های شهری

واژه ابرساختار اولین بار توسط یکی از معماران متابولیست یعنی ماک^۲ به کار رفته است؛ چارچوبی بزرگ که همه عملکردهای شهر یا بخشی از شهر در آن قرار دارد (Lin, 2007: 76). با نگاهی اقتصادی "مگا پروژه" برای توصیف پروژه های سرمایه گذاری بسیار بزرگ (Nouri & Rafiean, 2016: 107) متمرکز بر هدفی واحد به کار رفته است، به ویژه پروژه های زیرساختی همچون شبکه حمل و نقل و تجهیزات مربوط به انرژی (Lehrer and Laidlely, 2008: 61-64). از نظر اورتا و فاین اشتاین، این اصطلاح، اغلب برای اشاره به دو گونه عمده: پروژه هایی براساس ساخت و ساز ساختمان های عظیم با اهمیت نمادین بالا؛ و الگوهای بزرگتری که اجزای پیچیده ای دارند، به کار گرفته می شود (Orueta and Fainstein, 2008: 760).

ولی نسل جدید مگا پروژه ها شامل: بزرگراه ها، سد سازی ها، سیستم های تکنولوژی ارتباطات و اطلاعات^۳، تجهیزات استخراج نفت و گاز، خطوط انتقال نفت و گاز، خطوط ریلی پرسرعت و... می باشد (Yuan, 2021: 1) و می توانند در سطوح مختلف شهری، منطقه ای، ملی و حتی بین المللی تاثیرگذار باشند (Hall, 2006: 61-64)، و نیز منجر به تغییرات وسیع، بلندمدت یا شاخص در هویت، ساخت اقتصادی و اجتماعی شهر شوند (Altshuler, Luberooff, 2006: 19). خصیصه های شش گانه ابرپروژه ها عبارتند از: غول آسایی، جذابیت، پرهزینه بودن، بحث برانگیزی، پیچیدگی و کنترل Flyvbjerg, Bruzelius, Rothengatter, 2020: 2).

به دنبال تحولات صنعتی و تغییر نیازهای انسانی و با بروز نواقص و مشکلات شهرهای متجدد، تمایل به زندگی بهتر با استفاده از قابلیت های فناوری جدید به تدریج شکل گرفت (Bahreini, Blouki, 2010: 129). از نظر گیدئون ابرساختار شالوده ای بسیار بزرگ مقیاس برای شهر است که پاسخ گوی نیازها و مقاصد گوناگون آن می باشد (Giedion, 2004: 671). ولی در ادبیات معاصر مطالعات شهری، «کلان پروژه شهری» به مداخلات بزرگ مقیاس فضایی اطلاق می شود که از نظر حجم سرمایه گذاری، گستره تأثیرات کالبدی، پیچیدگی نهادی و پیامدهای اجتماعی-سیاسی، فراتر از پروژه های متعارف شهری قرار می گیرند و با اهدافی چون بازآفرینی شهری، ارتقای رقابت پذیری، تغییر تصویر شهر و بازساخت ساختارهای فضایی-اقتصادی

¹. Mega project

². Maki

³. ICT

تعریف می شوند و به طور همزمان درگیر شبکه ای از بازیگران دولتی، شبه دولتی و خصوصی هستند (Flyvbjerg, 2020; Orueta & Fainstein, 2008).

مگا پروژه ها در بستر کلان شهرهای امروزی بیش از هر زمان دیگری مشاهده می شوند. این امر موجب گردیده است تا دانشمندان حوزه شهرسازی و معماری از زوایای گوناگون به این پدیده شهری نگاه کنند (Sarkheyli et al, 2018: 28). ولی به طور کل ویژگی های آن ها شامل: مداخله در مقیاس شهری یا فرامنطقه ای، اثرگذاری بلندمدت بر ساختار فضایی، اجتماعی و نمادین شهر، تعریف و اجرا توسط نهادهای حاکمیتی یا در پیوند نزدیک با آن ها، دارای دلالت های ارزشی، هویتی و عدالت محور فراتر از کارکردهای صرف کالبدی یا اقتصادی می باشد (Gholami et al, 2021: 98). بر این اساس، کلان پروژه در پژوهش حاضر نه به عنوان «ابزار توسعه صرف»، بلکه به مثابه یک پدیده فضایی-معنایی تحلیل می شود که قابلیت ارزیابی از منظر انطباق ارزشی، هویت زایی و عدالت آفرینی در چارچوب شهر اسلامی-ایرانی را دارد.

مگا پروژه های شهری طیف گسترده و متنوعی از مداخلات کالبدی-کارکردی را در بر می گیرند که از نظر ماهیت، هدف، منابع مالی، زمان اجرا و پیامدهای فضایی-اجتماعی تفاوت های چشمگیری با یکدیگر دارند. از این رو، گونه شناسی این پروژه ها پیش نیازی اجتناب ناپذیر برای هرگونه داوری ارزشی یا سنجش تطابق آن ها با مؤلفه های شهر اسلامی-ایرانی محسوب می شود؛ چراکه هر گونه از مگا پروژه، بسته به کارکرد غالب خود (حمل و نقلی، خدماتی-زیربنایی، توسعه محور، یادمانی-فرهنگی یا زیست محیطی)، تعامل متفاوتی با اصولی چون کرامت و شأن انسانی، هویت و تداوم فرهنگی، عدالت فضایی، معنا و نمادپردازی و توازن توسعه ای برقرار می کند. در این بخش از پژوهش، با بهره گیری از مرور نظام مند ادبیات جهانی و تطبیق آن با تجارب بومی مگا پروژه های شهری در سعی بر ارائه گونه شناسی مگا پروژه های شهری شده است. در جدول شماره ۱ این مهم نشان داده شده است.

جدول ۲- گونه شناسی مگا پروژه های شهری (مأخذ: نگارندگان).

Table 2. Typology of Urban Megaprojects (Source: Authors)

گونه شناسی	توضیحات	مصادیق
مداخلات درشت مقیاس نظیر بافت های مذهبی	یکی از گونه های بسیار مهم مگا پروژه ها در شهرهای اسلامی-ایرانی، ساخت بافت های مذهبی و مصلی ها می باشد که عملکردی در مقیاس شهر دارند (Nourian et al, 2014: 47). در مبانی نظری و تاریخ معماری اسلامی همواره تمایزات بارزی بین مسجد و مصلی وجود داشته، در حالی که در طراحی مصلی های معاصر، نسبت فضای باز و بسته، مکانیابی، مصالح مورد استفاده، قرارگیری در صحرا و فضای باز بدون سقف، سادگی و بی پیرایگی، نمادپردازی و... نادیده گرفته شده و حتی در برخی از مصادیق، این ساختارها به سمت الگوهای غربی سوق یافته است. بیشتر مصلی های معاصر بر مبنای الگوی اصالت فضای بسته ساخته شده اند و فضاهای چند عملکردی باشکوهی هستند که در میانه شهر واقع شده اند و از بعد مکانیابی، مقیاس انسانی و بی پیرایگی با الگوهای نظری اسلامی سازگار نیستند (Hamzenejad et al, 2016: 41).	 مصلی امام خمینی تهران
مگامال	از دیگر گونه های مگا پروژه ها، مگامال است. مگامال ها، بزرگ بازارها و پاساژها هستند که از چندین جهت مانند تغییر الگوی مصرف و نیز تغییر سبک زندگی و تغییر مد، ذائقه و سلیقه بر شهرها تاثیرگذار بوده اند (Shiee and Hajjani, 2019: 74). با تغییر و تحول این فضاهای تجاری و شکل گیری مگامال ها نگرانی های جدی درباره تاثیرات این فضاها بر هویت های مکانی به وجود آمده است. مسلماً هویت های جمعی و به طور مشخص هویت های محله ای تحت تاثیر مگامال ها تضعیف خواهد شد که منجر به تاثیرات سوء اقتصادی و اجتماعی بر کیفیت زندگی شهروندان خواهند شد (Gholami et al, 2021: 97).	 ایران مال تهران

	شهر جدید شهرهای جدید به عنوان دسته‌ای دیگر از مگا پروژه‌ها، سکونتگاهی هستند که از ابتدا به طور خودآگاه بر روی یک زمین بکر ساخته می‌شوند (Lang, 2012: 65). البته که نسل نوی شهرهای جدید با آسیب‌شناسی و بررسی تجارب گذشته و با رویکردهای جدید و گذار از رویکرد کمی به کیفی، در دست طراحی و اجرا قرار گرفته است. این ابرپروژه‌ها متکی هستند بر سرمایه‌گذاری بخش خصوصی، چارچوب‌های شهر هوشمند و سازگار با محیط، بهینه‌سازی مصرف انرژی، حمل و نقل ایمن، سریع و ارزان، گسترش پیاده‌محوری، توسعه فضاهای عمومی، تحقق شهر خلاق با بستری برای توسعه پایدار بدل شده‌اند (Nouri, 2018: 57). تمامی این مگا پروژه‌ها در درون خود انواع مختلفی از کلان‌مقیاس‌های دیگر را دارند.	شهر جدید
	ساختمان‌ها و برج‌های بلندمرتبه و غول‌پیکر ساختمان‌های بلندمرتبه و غول‌پیکر و برج‌ها از جمله گونه‌های مگا پروژه‌ها می‌باشند که به عنوان یکی از راهبردها و برنامه‌های توسعه شهری، مزایای متعددی از جمله پاسخ به بعضی مسائل شهری نظیر کمبود زمین و مسکن، کاهش حمل و نقل، کاهش هزینه تاسیسات شهری، جلوگیری از رشد افقی شهرها، کاهش آسیب‌های وارده به محیط‌زیست و... دارند (Raeesi, 2017: 4). اما در صورت ضعف در برنامه‌ریزی می‌تواند آثار منفی زیادی بر کیفیت زندگی و فضای شهری از جوانب مختلف داشته باشد. بلندمرتبه سازی با هدف صرفه جویی در مصرف زمین گران‌قیمت و سوداگری انجام می‌شود و این عمل غالباً به شکستن حریم، کاهش حریمیت، ایجاد خرداقلیم و سایه‌اندازی بر خانه‌های اطراف، افزایش تراکم جمعیتی، آلودگی‌های زیست‌محیطی، ترافیک و تشدید خسارات ناشی از حوادث طبیعی و مصنوعی بر محدوده‌های همجوار می‌انجامد (Shamaei and Jahani, 2011: 74).	ساختمان‌ها و برج‌های بلندمرتبه و غول‌پیکر
	تجدید حیات اسکله‌ها و نواحی ساحلی گونه‌ای از مگا پروژه‌ها با منطق نوسازی شهری هستند. هدف آن‌ها ایجاد یک مرکز جدید به منظور تجدید حیات اقتصادی در یک منطقه یا یک شهر صنعتی در حال افت، ترویج شهر پسا صنعتی و بین‌المللی، ایجاد یک ساختار اقتصادی جدید و حمایت از اشتغال‌زایی در بخش‌های جدید یا بخش‌هایی که احتمالاً پویایی و رشد خواهند داشت همچون فرهنگ و فراغت، می‌باشند (Nouri, 2018: 38).	تجدید حیات اسکله‌ها و نواحی ساحلی

منطقه جبل علی در دبی

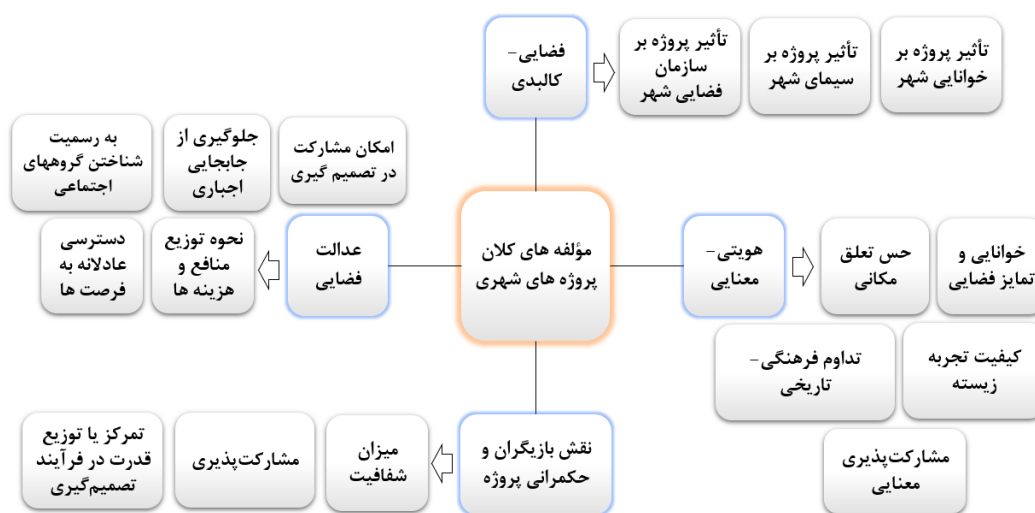
با بررسی پژوهش‌های مختلف مشخص می‌شود که رویکردهای متعارف به کلان‌پروژه‌های شهری عمدتاً بر شاخص‌های فنی، کالبدی و اقتصادی متمرکزند و غالباً پیامدهای اجتماعی، هویتی و فرهنگی پروژه‌ها را نادیده می‌گیرند (Flyvbjerg, 2020; Orueta & Fainstein, 2008). تمرکز بر معیارهای اقتصادی و کالبدی باعث می‌شود پروژه‌ها به عنوان «ماشین‌های رشد اقتصادی» دیده شوند و معیارهای مالی، سوددهی و بهره‌وری فضایی اولویت اصلی باشند. شاخص‌های متعارف در این نگاه شامل: هزینه-فایده و بازده اقتصادی، مقیاس و کیفیت کالبدی فضا و زمان‌بندی و کنترل پروژه می‌باشد. این رویکردها مزایای خاص خود، مانند امکان برنامه‌ریزی دقیق، برآورد منابع و مدیریت ریسک فنی، دارند اما محدودیت‌های مهمی ایجاد می‌کنند:

- غفلت از عدالت اجتماعی و توزیع متوازن فرصت‌ها (Fainstein, 2020).
- نادیده گرفتن هویت و ارزش‌های فرهنگی-تاریخی مکان‌ها (Davidson, 2020).
- عدم درک اثرات بلندمدت و معنایی پروژه بر ساکنان و جامعه شهری.

از طرف دیگر، کلان‌پروژه‌ها، به ویژه در شهرهای با پیشینه فرهنگی غنی، نه تنها کالبدی بلکه هویتی هستند. رویکردهای سنتی، رابطه انسان با مکان، تاریخ و فرهنگ را در تصمیم‌گیری‌ها لحاظ نمی‌کنند و این باعث ایجاد فضای بی‌هویت، گسست فرهنگی و حتی مقاومت اجتماعی می‌شود (Anguelovski et al., 2022). نمونه‌های عملی این غفلت شامل بازآفرینی‌های شهری که با جابه‌جایی ساکنان یا تغییر کاربری‌های تاریخی همراه هستند، یا پروژه‌های نمادین که با معیارهای اقتصادی سنجیده شده اما هیچ تأثیری بر هویت مکانی ندارند، دیده می‌شود.

شاخص‌های ارزیابی کلان‌پروژه‌های شهری ابزارهای مفهومی-تحلیلی هستند که به‌منظور سنجش میزان موفقیت یا ناکامی پروژه‌ها فراتر از معیارهای صرفاً فنی و اقتصادی به کار می‌روند. در ادبیات معاصر برنامه‌ریزی شهری، تأکید فزاینده‌ای بر لزوم استفاده از شاخص‌هایی وجود دارد که بتوانند پیامدهای ارزشی، اجتماعی و فرهنگی مداخلات کلان‌مقیاس را آشکار سازند؛ به ویژه در زمینه پروژه‌هایی که اثرات بلندمدت و ساختاری بر شهر دارند (Orueta & Fainstein, 2008; Flyvbjerg, 2020). در میان مؤلفه‌های مورد توجه توسط محققین مختلف، برای تحلیل انتقادی کلان‌پروژه‌ها، چهار مؤلفه کلیدی زیر به عنوان ابعاد قابل واکاوی شناسایی و از طریق شاخص‌های عینی و اسنادی مورد سنجش قرار می‌گیرند:

- (۱) فضایی-کالبدی: تأثیر پروژه بر سازمان فضایی، خوانایی و سیمای شهری.
- (۲) هویتی-معنایی: نقش پروژه در تقویت یا تضعیف هویت مکانی^۱ و تداوم تاریخی-فرهنگی.
- (۳) عدالت فضایی: نحوه توزیع منافع و هزینه‌ها، دسترسی گروه‌های مختلف اجتماعی به فضا و فرصت‌ها.
- (۴) نقش بازیگران و حکمرانی پروژه: میزان شفافیت، مشارکت‌پذیری و تمرکز یا توزیع قدرت در فرآیند تصمیم‌گیری.

شکل ۲- مؤلفه‌های ارزیابی کلان‌پروژه‌های شهری (منبع: نگارندگان)

Figure 2. Evaluation Components of Urban Megaprojects (Source: Authors)

مواد و روش‌ها

در این بخش، روش‌شناسی پژوهش حاضر به منظور تبیین مدل مفهومی ارزیابی مگاپروژه‌های شهری با تأکید بر مؤلفه‌های شهر اسلامی-ایرانی ارائه می‌گردد. پژوهش از نظر هدف کاربردی-توسعه‌ای و از نظر ماهیت داده‌ها آمیخته (کمی-کیفی) از نوع اکتشافی است که امکان استخراج ابتدا مؤلفه‌ها به صورت کیفی و سپس اعتبارسنجی آنها را به صورت کیفی-کمی فراهم می‌سازد. روش اجرا در دو فاز اصلی طراحی شد: فاز اول به شناسایی و اعتبارسنجی مؤلفه‌ها و مدل مفهومی اختصاص داشت که در آن از تکنیک دلفی به صورت مجزا برای سه بخش «مؤلفه‌های شهر اسلامی-ایرانی»، «مؤلفه‌های ارزیابی مگاپروژه‌های شهری» و «مدل

^۱. هویت مکانی، مفهومی چندبعدی است که به کیفیت رابطه معنادار میان انسان، فرهنگ و فضای زیسته اشاره دارد. مکان محصول برهم‌کنش مستمر میان ویژگی‌های کالبدی، تجربه‌های زیسته، نظام‌های ارزشی و روایت‌های فرهنگی است که در فرآیندی تدریجی و پویا شکل می‌گیرد و حاصل انباشت معنا، خاطره، کنش اجتماعی و ادراک جمعی از فضا است (Lewicka, 2021؛ Relph, 2020). از این منظر، هویت مکانی نه یک ویژگی ذاتی و ایستا، بلکه کیفیتی رابطه‌ای و وابسته به تجربه انسانی است که می‌تواند در اثر مداخلات شهری، به‌ویژه کلان‌پروژه‌ها، تقویت، تضعیف یا دگرگون شود. در رویکردهای انتقادی جدید، تضعیف هویت مکانی غالباً با فرآیندهای یکسان‌سازی فضایی، غلبه منطق سرمایه‌محور و گسست میان فضا و فرهنگ بومی پیوند داده می‌شود (Zukin, 2020؛ Madanipour, 2021).

مفهومی حاصل از تلفیق» استفاده گردید. برای هر یک از این سه بخش یک پنل تخصصی مجزا (با اعضای همپوشان) تشکیل شد و فرآیند دلفی در سه دوره به صورت آنلاین و با کاربرد پرسشنامه‌های نیمه ساختار یافته اجرا گردید. خبرگان میزان اهمیت هر گویه را بر اساس طیف لیکرت ۹ درجه‌ای ارزیابی کردند. جامعه خبرگان شامل اساتید و متخصصان شهرسازی، معماری، برنامه‌ریزی شهری، جامعه‌شناسی شهری و مطالعات اسلامی-ایرانی بود و نمونه‌گیری به روش هدفمند قضاوتی و گلوله برفی انجام شد که در نهایت ۲۰ نفر در فرآیند دلفی مشارکت داشتند. برای سنجش روایی پرسشنامه‌های دلفی، از روایی صوری و محتوایی با نظر پنج خبره خارج از پنل استفاده گردید. پایایی نیز از طریق ضریب توافق کندال (Kendall's W) در دور دوم (۷۳/۰) و سوم (۸۶/۰) با معنی‌داری در سطح ۰/۱ و همچنین بازآزمایی با فاصله دو هفته برای پنج خبره (ضریب همبستگی درون‌خوشه‌ای بالای ۸۰/۰) تأیید گردید. پس از حصول مدل مفهومی تأیید شده توسط خبرگان، فاز دوم پژوهش آغاز شد که هدف آن ارزیابی اثرات مثبت و منفی مصادیق واقعی مگا پروژه‌های شهری بر اساس معیارها و زیرمعیارهای حاصله از مدل مفهومی پژوهش از دیدگاه مردم و برداشت‌های میدانی نگارندگان بود. پرسشنامه شهروندان شامل دو بخش اطلاعات زمینه‌ای و گویه‌های طراحی شده بر اساس مؤلفه‌های مدل نهایی بود و مصادیق (مگا پروژه‌های شهری) مورد ارزیابی قرار گرفتند. نظرات حاصله از پرسشنامه‌های مردمی کد گذاری شده و در بحث و یافته‌های پژوهش مورد استفاده قرار گرفت. جدول مربوط به مشخصات جامعه آماری ۲۰ نفری کارشناسان و متخصصان به شرح زیر است:

جدول ۱- مشخصات جامعه آماری کارشناسان و متخصصان

Table 1. Demographic Characteristics of the Statistical Population of Experts and Specialists

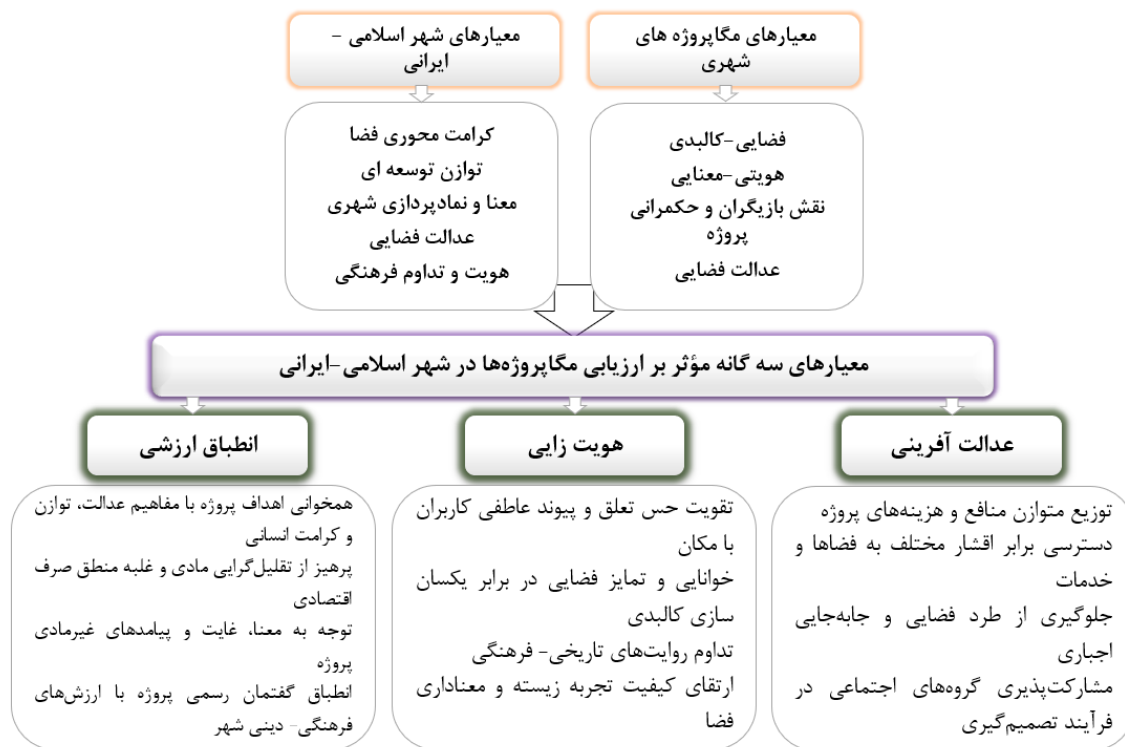
ردیف	سمت و تخصص	ردیف	سمت و تخصص
۱	هیات علمی دانشگاه- دکتری شهرسازی اسلامی	۱۱	دانشجوی دکتری شهرسازی
۲	هیات علمی دانشگاه- دکتری شهرسازی اسلامی	۱۲	دانشجوی دکتری شهرسازی
۳	هیات علمی دانشگاه- دکتری شهرسازی اسلامی	۱۳	دانشجوی دکتری علوم اجتماعی
۴	هیات علمی دانشگاه- دکتری جغرافیا	۱۴	مدیر شهرداری- دکتری برنامه‌ریزی شهری
۵	هیات علمی دانشگاه- دکتری جغرافیا	۱۵	مدیر شهرداری- کارشناس ارشد برنامه‌ریزی شهری
۶	هیات علمی دانشگاه- دکتری علوم اجتماعی	۱۶	مدیر شهرداری- کارشناس ارشد برنامه‌ریزی شهری
۷	هیات علمی دانشگاه- دکتری علوم اجتماعی	۱۷	مدیر بازنشسته - دکتری جغرافیا
۸	مهندسین مشاور معماری و شهرسازی- دکتری جغرافیا	۱۸	کارشناس رسمی دادگستری- دکتری شهرسازی
۹	مهندسین مشاور معماری و شهرسازی- مهندس معماری	۱۹	کارشناس رسمی دادگستری- دکتری شهرسازی
۱۰	مهندسین مشاور معماری و شهرسازی- دکتری محیط‌زیست	۲۰	کارشناس رسمی دادگستری- دکتری شهرسازی

مدل مفهومی پژوهش

همان طور که بیان شد، مگا پروژه‌های شهری در این پژوهش به پروژه‌های بزرگ مقیاس اطلاق می‌شود که نه تنها با اهداف فنی یا اقتصادی طراحی می‌شود، بلکه حامل پیامدهای فضایی، اجتماعی و هویتی در شهر است. این تعریف امکان می‌دهد تا پروژه‌ها از منظر تأثیرگذاری بر هویت مکانی، عدالت فضایی و انطباق با ارزش‌ها تحلیل شوند و از فروکاست صرف به عملکرد و سود اقتصادی جلوگیری شود. شاخص‌های استخراجی مگا پروژه‌ها شامل پیامدهای کالبدی-فضایی، پیامدهای هویتی-معنایی (غیر کالبدی شامل هویت مکانی و عدالت فضایی) و نقش بازیگران و حکمرانی است. که برای هر کدام زیرشاخص‌هایی معرفی گردد. این شاخص‌ها، در چارچوب اصول شهر اسلامی-ایرانی، امکان ارزیابی مگا پروژه‌ها را فراهم می‌کنند.

شهر اسلامی-ایرانی به عنوان چارچوب هنجاری و آرمان شهر، معیار ارزیابی کلان پروژه‌ها را شکل می‌دهد. این چارچوب، بر اصول کالبدی-فضایی، اجتماعی-فرهنگی و توسعه‌ای استوار است و شاخص‌های آن شامل کرامت‌محوری فضا، هویت و تداوم فرهنگی، عدالت فضایی هنجاری، معنا و نمادپردازی شهری و توازن توسعه‌ای است. با استفاده از این چارچوب، تحلیل پروژه‌ها صرفاً در

سطح کالبدی و عملکردی باقی نمی ماند، بلکه پیامدهای هویتی و ارزشی آن ها نیز مورد ارزیابی قرار می گیرد. در واقع، چارچوب تحلیلی پژوهش، کلان پروژه ها را بر اساس سه معیار اصلی ارزیابی می کند که هر یک، جنبه متفاوتی از ارتباط پروژه با اصول شهر اسلامی-ایرانی را روشن می سازد و امکان بررسی نظام مند تأثیرات کلان پروژه های شهری را در سه سطح ارزشی، معنایی و اجتماعی فراهم می کنند. بنابراین، هر کلان پروژه بر اساس سه شاخص اصلی ارزیابی می شود: انطباق ارزشی، هویت زایی و عدالت آفرینی.

شکل ۳- مدل مفهومی معیارهای ارزیابی مگا پروژه ها در شهرهای ایرانی-اسلامی (منبع: نگارندگان)

Figure 3. Conceptual Model of the Evaluation Criteria for Megaprojects in Iranian-Islamic Cities (Source: Authors)

بحث و یافته های پژوهش

پس از تدوین مدل مفهومی ارزیابی مگا پروژه های شهری بر پایه مؤلفه های شهر اسلامی-ایرانی، که دربردارنده سه معیار اصلی «انطباق ارزشی»، «هویت زایی» و «عدالت آفرینی» به همراه زیرمعیارهای مرتبط با فضای کالبدی، هویت معنایی، نقش بازیگران و فرآیندهای حکمرانی است، در این بخش به کاربست و واکاوی تفصیلی هر یک از این معیارها پرداخته می شود. بدین منظور، هر معیار به طور جداگانه با تأکید بر زیرمعیارهای هر معیار مورد بحث قرار داده می شود. یافته های این بخش نشان می دهد که میان ایده آل های شهر اسلامی-ایرانی و واقعیات عینی مگا پروژه ها، شکاف ها و نیز نقاط همگرایی قابل توجهی وجود دارد که توجه به آن ها می تواند به بازتعریف اولویت ها در سیاست گذاری و طراحی این پروژه ها بینجامد.

الف) معیار انطباق ارزشی

این شاخص ناظر بر میزان همسویی اهداف، منطق و فرآیند شکل گیری کلان پروژه با مبانی ارزشی اصول شهر اسلامی-ایرانی است. تمرکز بر انطباق ارزشی، امکان سنجش میزان تحقق اصول کلی مانند پیوند میان معنویت و فضا، توجه به توازن و عدالت، و رعایت حقوق شهروندان را فراهم می آورد. مطالعات اخیر تأکید دارند که عدم انطباق ارزش ها با اهداف پروژه، موجب بروز

ناهنجاری‌های اجتماعی و کاهش هویت مکانی می‌شود (Anguelovski et al., 2022). زیرمعیارهای این معیار مشتمل بر همخوانی اهداف مگا پروژه با مفاهیم عدالت، توازن و کرامت انسانی، پرهیز از تقلیل‌گرایی مادی و غلبه منطق صرف اقتصادی، توجه به معنا، غایت و پیامدهای غیرمادی پروژه و انطباق گفتمان رسمی پروژه با ارزش‌های فرهنگی-دینی شهر است. در جدول زیر این شاخص‌ها به تفکیک مورد ارزیابی واقع شده است.

جدول ۳- بررسی و ارائه مصادیق معیار انطباق ارزشی و زیرمعیارهای آن، (مأخذ: نگارندگان).

Table 3. Examination and Presentation of Examples of the Value Compatibility Criterion and Its Sub-Criteria (Source: Authors)

همخوانی اهداف مگا پروژه با مفاهیم عدالت، توازن و کرامت انسانی	
توضیحات	مصادیق
در سیره حکومت پیامبر اسلام، انسان دارای ارزش و کرامت خاصی است و حفظ کرامت و ارزش مردم از هر گروه و قبیله‌ای توسط کارگزاران توصیه شده است. عدالت نیز نقشی محوری در آموزه‌های اسلامی دارد و مفهوم آن این است که استحقاق‌های طبیعی و واقعی افراد در نظر گرفته شود و به هر کس مطابق استعداد و لیاقتش، مسئولیت و امکانات داده شود (SaeidiRezvani and Nourian, 2009: 150). در نظر گرفتن این شاخص در ساخت مگا پروژه‌ها از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است (Dayarian and Nourian, 2022: 129).	 مگامال اکباتان
نکات مثبت	نکات منفی
+ دسترسی کاربران به مترو + مجتمع مشارکتی فرهنگی، تفریحی و رفاهی با فعالیت‌های چون پردیس سینمایی، هایپرمارکت، فودکورت و رستوران، باشگاه ورزشی، شهر بازی و...	- نارضایتی ساکنان به دلیل چالش‌های فرهنگی و اجتماعی، مشکلات زیست محیطی و ترافیکی به تبع از احداث یک مجتمع غول پیکر در یک شهرک مسکونی. - حضور غریبه‌ها از دیگر مناطق شهر تهران به شهرک، و ایجاد شلوغی و ازدحام در منطقه و نیز تاثیر بر امنیت محله و اصالت
پرهیز از تقلیل‌گرایی مادی و غلبه منطق صرف اقتصادی	
توضیحات	مصادیق
تقلیل‌گرایی مادی، متوجه رویکردهایی است که توسعه شهری و موفقیت کلان پروژه‌ها را به شاخص‌های کمی، اقتصادی و کالبدی فرو می‌کاهند. از این منظر، پروژه‌ای که از نظر فنی موفق اما از حیث معنا و هویت ناتوان باشد، پروژه‌ای ناقص و مساله‌زا محسوب می‌شود. برای مثال ساخت پروژه بلندمرتبه باعث بر هم خوردن مقیاس‌های انسانی در محیط شهری، از بین رفتن مناظر طبیعی در دیدگاه‌های شهری، جداسازی انسان‌ها از یکدیگر، زیر پا گذاشتن ارزش‌ها و سنت‌های قدیمی، ایجاد تراکم بیش از حد و ازدحام جمعیتی و... شده است (Darvishi and Zamansadegi, 2022: 530), (Izadpanah & Habibi, 2019: 52).	 مرکز خرید پالادیوم
نکات مثبت	نکات منفی
—	کارکرد اجتماعی این فضا از جمله امنیت و کیفیت محیط و نیز تعاملات اجتماعی چندان قوی نیست. اگر هم روابط اجتماعی در آن شکل می‌گیرد، وابسته به منطق تجاری و سودآوری فضا است.
توجه به معنا، غایت و پیامدهای غیرمادی پروژه	
توضیحات	مصادیق

مجتمع بین-الحرمین شیراز

یکی از مصادیق این شاخص، تعامل و گفتگو درباره منافع، خواست و رجحان های اجتماعی محلی است که می تواند به خلق منافع، علایق و خواسته های مشترک برای همه طرف های درگیر و گروه های ذی نفع در فرایند برنامه ریزی و سیاست گذاری بینجامد. ولی در نبود عرصه عمومی و ضعف ارتباطات اجتماعی و نادیده انگاشتن آحاد و ذی نفعان، نتیجه آن خواهد بود که ساکنین در خلال سال های زندگی در محله خود با پیامدهای بسیاری از پروژه ها و مداخلات شهری دست به گریبان خواهند بود. در چنین شرایطی ظرفیت ها و سرمایه های اجتماعی رو به افول خواهند بود، شهروندان با شرایط و تبعات مذکور دست و پنجه نرم می کنند، مصالحه می کنند و کنار می آیند.

نکات مثبت

ساخت این ابرپروژه با افزایش امنیت همراه بود

نکات منفی

خدمات ارائه شده در این مجتمع خدماتی خارج از توان پرداخت اجتماع پیرامونی است و این پروژه نه فقط از جنبه کالبدی، بلکه از جنبه اجتماعی نیز نامتناسب و ناهماهنگ با زمینه ای است که در آن واقع شده است.

انطباق گفتمان رسمی پروژه با ارزش های فرهنگی- دینی شهر

توضیحات

گفتمان فضایی پس از اسلام، محصول ترکیب خلاقانه سنت ایرانی و اندیشه اسلامی بود. جایی که عناصر کالبدی، همزمان بازتاب زیبایی شناسی عرفانی، عدالت اجتماعی و مشارکت فرهنگی شدند (Zeynali, 2025: 242). برای مثال، بازار به عنوان یکی از بزرگ ترین دستاوردهای تمدن دوره اسلامی، در کشورهای اسلامی به ویژه در کشور ایران از جایگاه خاصی برخوردار بوده است که در آن عناصر اقتصادی، مذهبی، اجتماعی، فرهنگی، خدماتی، تفریحی و عناصر ارتباطی و حفاظتی و روابط بین عناصر و نقش آن ها و وجود پیوند ناگسستنی میان ویژگی های معماری و عملکردی و ویژگی های جغرافیایی اهمیت فراوانی داشته است (Ahour et al, 2012: 147).

مصلی امام خمینی تبریز

نکات مثبت

بزرگترین مصلی مسقف کشور که از حیث شکوه و ساختار معماری، در خاورمیانه بی نظیر است.

نکات منفی

شکوه و عظمت برخلاف اصل سادگی و بی پیرایگی مصلی، قرارگیری در مرکز شهر بجای استقرار در فضای باز خارج از شهر، شباهت طرح با الگوی کلیساهای صدر مسیحیت، کالبد مستطیل شکل که به صورت حجمی صلب و یکپارچه همانند یک کوشک خود را به بیننده عرضه می کند و اینها همگی با مبانی نظری شهر اسلامی- ایرانی متناقض است.

(ب) مؤلفه هویت زایی

هویت زایی، اثر پروژه بر تقویت یا تضعیف حس تعلق، خوانایی فضا و تداوم تاریخی- فرهنگی مکان را مورد ارزیابی قرار می دهد. این معیار، از منظر شهر اسلامی- ایرانی، رابطه میان انسان، فرهنگ و مکان را بررسی می کند و شاخصی برای سنجش توان پروژه در حفظ و ارتقای هویت مکانی فراهم می آورد. پژوهش های معاصر نشان داده اند که پروژه های فاقد توجه به هویت، باعث گسست اجتماعی و کاهش حس تعلق به شهر می شوند (Madanipour, 2021). بدین ترتیب، پروژه ای هویت زاست که بتواند ضمن پاسخ گویی به نیازهای معاصر، پیوند میان گذشته، حال و آینده مکان را حفظ کرده و به شکل گیری حس تعلق پایدار منجر شود. شاخص های این معیار شامل موارد زیر می باشد:

جدول ۴- بررسی و ارائه مصادیق معیار هویت زایی و زیرمعیارهای آن، (مأخذ: نگارندگان).

Table 4. Examination and Presentation of Examples of the Identity-Building Criterion and Its Sub-Criteria (Source: Authors)

تقویت حس تعلق و پیوند عاطفی کاربران با مکان	
توضیحات	مصادیق
حس تعلق مکانی شامل میزان شکل گیری یا تضعیف احساس وابستگی عاطفی کاربران به مکان می باشد. سلب اعتماد از ساکنین از مظاهر ایجاد برخی از مگاپروژه ها می باشد. توجه نهادهای عمومی به سودآوری پروژه، عدم تحقق وعده ها و بی توجهی به خواست نهادهای مردمی و منفعت شهروندان موجب شده که احساس فریب خوردن و نادیده گرفته شدن در ساکنین افزایش پیدا کند. این امر خود منجر به بی اعتمادی ساکنان و ضعیف شدن حس تعلق به محدوده در آن ها می شود (Dayarian and Nourian, 2022: 133). البته در بسیاری از مواقع، این اثرات با دخالت سیاست گذاری و برنامه ریزی توسط مدیران شهری و مدیریت پروژه کاهش خواهند یافت.	 مگاپروژه اطلس مال
نکات مثبت	نکات منفی
تقویت حس افتخار و غرور نسبت به محله، تقویت امنیت و مسایل اخلاقی، فعال شدن فضاهای عمومی و فراغتی در درون مجتمع	تاثیر منفی بر هویت محله های اطراف با رواج مصرف گرایی، حضور برندهای خارجی، معماری مدرن، ترافیک و حمل و نقل، ازدحام و شلوغی بازدیدکنندگان، قیمت زمین و املاک.
خوانایی و تمایز فضایی در برابر یکسان سازی کالبدی	
توضیحات	مصادیق
مؤثرترین عواملی که می توانند وجود خوانایی در مقیاس های مختلف محیط شهری را در زمینه مگاپروژه ها تضمین نمایند شامل: برخورداری از ساختار نظم دهنده، روشن و نیرومند که اجزا و عناصر گوناگون محیط را در قالب یک کلیت منسجم، در ارتباطی قابل درک با یکدیگر پیوند دهند؛ وضوح و تشخیص عینی و ذهنی محیط؛ تداوم تاریخی؛ قابلیت رشد و توسعه مداوم؛ تنوع و پیچیدگی در عین برخورداری از نظمی واحد و قابل درک؛ مقیاس و تناسبات انسانی؛ پایداری بصری؛ وحدت و پیوستگی؛ هماهنگی با اصول طراحی شهرهای سنتی و زمینه های فرهنگی اجتماعی و تاریخی می باشند.	 شهر جدید گلستان
نکات مثبت	نکات منفی
این دهکده علمی دارای یک مجتمع چندعملکردی با رویکرد فرهنگی-آموزشی و مستعد در جذب مخاطب است که در فضای باز وسیع و برای طیف وسیعی از مخاطبان با کاربری های دریاچه مصنوعی، پارک ایران شناسی، سالن چندمنظوره کنسرت و تئاتر و سینما و... ساخته شده است	یکنواختی شدید در واحدهای ساختمان
تداوم روایت های تاریخی- فرهنگی	
توضیحات	مصادیق
تداوم فرهنگی- تاریخی شامل حفظ و بازنمایی روایت ها، نشانه ها و لایه های تاریخی- فرهنگی مکان است که در نهایت منجر به انسجام در ساختار شهر می گردد (Motalebi, 2006: 63). رشد شهر به علت انباشت خاطرات تاریخی و فرهنگی در شکل و شاکله خود آن قدر پیچیده است که نمی توان احیا و تکامل آن را در یک برهه از زمان و به صورت آنی متوقع بود. این رشد همواره فرایندی است که آرام آرام حرکت می کند، همراه جریان فرهنگی است، خلاق است و در رشد تدریجی خود در هر مقطع از زمان فرآورده ای برای آن نسل است (Bahreini & Hoseini Vahdat, 2014: 552).	 ارگ جهان نما اصفهان
نکات مثبت	نکات منفی
ارگ جهان نما با فعالیت های تجاری، اداری و فرهنگی. پیوند تاریخ و گذشته اصفهان با مقتضیات و نیازهای روز شهروندان از اهداف مهم این پروژه بوده است. به عنوان مراکز	—

تجاری-فرهنگی و حتی تفریحی که می توانند در سطوح فراشهری نیازهای مردم را در مرکز بافت قدیمی شهر برطرف نمایند.	
ارتقای کیفیت تجربه زیسته و معناداری فضا	
توضیحات	مصادیق
مگا پروژه ها می توانند به عنوان تسریعگر برای توسعه های بعدی عمل می کنند و نشانه ای از تغییر و سرمایه گذاری در منطقه باشند که به راحتی توسط ساکنان، بازدیدکنندگان و سرمایه گذاران احتمالی قابل تشخیص هستند. انتظار می رود که این تغییرات کالبدی و چشمگیر، علاوه بر افزایش سرمایه گذاری و توسعه اقتصادی، منجر به ارتقا غرور مدنی نیز می شوند. بنابراین می توانند به فاکتورهایی از کیفیت زندگی تبدیل شوند که موجبات لذت و رفاه ساکنان شهر را فراهم می کنند. در واقع با برنامه ریزی درست، منافع اقتصادی- اجتماعی ناشی از این پروژه ها به سطوح پایین جامعه نیز نفوذ پیدا می کند. یکی دیگر از منافع آشکار این پروژه ها افزایش قیمتی است که پس از اجرای آن ها برای املاک مجاور به وجود می آید. در واقع این پروژه ها با تولید ثروت موجب افزایش رضایت شهروندان خواهند شد. اگرچه خطر اعیانی سازی و توسعه اقتصادی برونزا و در خدمت عوامل خارجی وجود خواهد داشت.	 دریاچه مصنوعی شهدای خلیج فارس (چیتگر- تهران)
نکات مثبت	نکات منفی
این پروژه به لحاظ موقعیت مکانی در میان مجموعه ای از ظرفیت های طبیعی و نیمه مصنوع، در محدوده ای حد فاصل دو رودخانه کن و وردآورد اجرا شده است. اهداف اولیه این پروژه شامل: افزایش توان اکولوژیکی منطقه، اشتغال زایی و ایجاد فضای آموزشی و تفریحی در بخش بازی ها و آموزش های آبی، توسعه فضای تفریحی و تفریحی در تهران، ایجاد قطب فرهنگی، هنری و گردشگری در محدوده غرب تهران، ایجاد محیط زیبا و دلنشین برای گردشگران و جلوگیری از سفرهای زاید برون شهری و حتی برون مرزی، ایجاد فضایی امن و ایمن برای خانواده ها.	—

ج) عدالت آفرینی

این معیار معطوف به ارزیابی پیامدهای پروژه در زمینه توزیع عادلانه منافع و هزینه ها، دسترسی به فرصت ها و به رسمیت شناختن گروه های مختلف اجتماعی است. در چارچوب شهر اسلامی-ایرانی، عدالت نه صرفاً توزیع کمی منابع، بلکه تضمین حق حضور، مشارکت و بهره برداری برابر شهروندان از فضاهای شهری است. در ادبیات جدید، عدالت فضایی نه تنها به برابری در دسترسی فیزیکی، بلکه به رسمیت شناختن گروه های اجتماعی مختلف، حق مشارکت در تصمیم گیری و امکان بهره مندی معنادار از شهر اشاره دارد (Soja, 2020; Fainstein, 2021; Marcuse et al., 2022). اهمیت عدالت و برخورداری برابر انسان ها از منابع موجود با توجه به افزایش مسائل و مشکلات شهری که اغلب در نتیجه توسعه سریع و بی ضابطه شهرنشینی در تمامی شئون زندگی بشری افزایش یافته است (Rahimi and Nazmfar, 2026: 316). مطالعات نشان می دهند که عدم رعایت عدالت فضایی، نابرابری اجتماعی و کاهش انسجام جمعی را به دنبال دارد و ارزیابی عدالت آفرینی، امکان تحلیل تأثیر واقعی پروژه ها بر جوامع شهری را فراهم می کند (Fainstein, 2021; Anguelovski et al., 2022). پژوهش های اخیر نشان می دهند که کلان پروژه های شهری، به دلیل مقیاس و منطق حاکم بر آن ها، یکی از مهم ترین عرصه های بروز بی عدالتی فضایی از طریق جابه جایی جمعیت، تمرکز منافع و حذف گروه های کم قدرت به شمار می آیند (Anguelovski et al., 2022; Davidson, 2020). شاخص های این معیار در ادامه آورده شده است:

جدول ۵- بررسی و ارائه مصادیق معیار عدالت آفرینی و زیرمعیارهای آن، (مأخذ: نگارندگان).

Table 5. Examination and Presentation of Examples of the Justice-Promoting Criterion and Its Sub-Criteria (Source: Authors)

توزیع متوازن منافع و هزینه‌های پروژه	
توضیحات	مصادیق
عدالت فضایی صرفاً به معنای توزیع برابر منابع یا خدمات نیست، بلکه به معنای برقراری توازن میان نیازها، حقوق و جایگاه‌های متفاوت گروه‌ها و فضاهای شهری است. چنانچه اقدامات و مداخلات شهری روندهای قانونی و فرایندهای مشارکت محور در راستای استیفای منافع عمومی را در پیش نگرفته باشند، خبری از توافق طرفین و گروه‌های درگیر برای شکل‌دهی به منفعت عمومی نیست و نتیجه جز دریغ و حسرت، عدم رضایت، کشمکش و منازعه مداوم بین منافع و بالا گرفتن تعارضات در اجتماعات محلی نخواهد بود.	 مگامال شهرک اکباتان
نکات مثبت	نکات منفی
—	- از سوی ساکنین مورد پذیرش مشروط واقع شده است. ساکنین بر این باورند که اگر مگامال برخی شرایط و ویژگی‌ها را احراز می‌کرد با آن چندین مخالفتی نداشتند و یا ترجیحات دیگری در مورد ویژگی‌ها، خصوصیات و ابعاد مگامال داشته‌اند. تردید در همسویی پروژه با منفعت عمومی ساکنین، به تردید در پذیرش، حمایت و استفاده از مگامال منجر شده و پذیرش آن را مشروط نموده است. - تهدید رونق کسب و کارهای محلی، ایجاد ناامنی و ترافیک به علت جذب جمعیت گردشگر و مصرف کننده از دیگر مناطق شهری به مجموعه -تحمیل بار مازاد بر زیرساخت‌های شهری که ناشی از بی‌توجهی به سازگاری مقیاس عملکرد شهری مگامال در محدوده یک شهرک مسکونی است.
دسترسی برابر اقشار مختلف به فضاها و خدمات	
توضیحات	مصادیق
مشروعیت مداخله برنامه‌ریزان و مدیران شهری از تعهد و الزام آن‌ها به تامین منفعت عمومی و خواست عموم شهروندان حاصل شده است. مشروعیت یک طرح نیز از طریق در نظر گرفتن دیدگاه‌های تمام گروه‌های ذی‌نفع، کنشگران و شهروندان در طرح حاصل می‌آید. بدین ترتیب از آن‌جا که یکی از اهداف برنامه‌ریزی توزیع متوازن کالا و خدمات و تسهیل دسترسی شهروندان به آن‌هاست، با نادیده انگاشتن نیاز و خواست شهروندان، معترض شدن آن‌ها واکنشی طبیعی خواهد بود. احساساتی نظیر در حاشیه قرار گرفتن، کمرنگ بودن نقش آنان در فرایند تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری، شنیده نشدن صدای ساکنان و ناتوانی و بی‌قدرت بودن در برابر ساختار درهم پیچیده قدرت ساکنین را به اعتراض به عدم استیفای منفعت عمومی در فرایند احداث مگا پروژه سوق می‌دهد.	 مرکز خرید پالادیوم
نکات مثبت	نکات منفی
—	عدم توجه به دسترسی برابر اقشار مختلف، دارا بودن ساختاری مدرن‌تر و غربی‌تر نسبت به دیگر مراکز خرید مرسوم در ایران، عدم تشابه ساختار تجاری آن به راسته‌های بازار که هر طبقه به فروش کالایی خاص اختصاص داشته باشد، بلکه در هر طبقه تنوع کالا دیده می‌شود، وجود انواع برندهای معروف ایرانی و خارجی، استقرار این مجتمع در منطقه مرفه‌نشین و گران‌قیمت شهر.
جلوگیری از طرد فضایی و جابه‌جایی اجباری	
توضیحات	مصادیق

مجتمع بین الحرمین شیراز

بعد از ساخت برخی مگا پروژه ها، خدمات شهری فراهم شده در آن ها، در استطاعت اجتماع پیرامونی نیست و اهداف آن در تامین خدمات برای ساکنان محله های پیرامونی محقق نمی شود. این وضعیت مشابه وضعیتی است که حاشیه های شدن در محل نام دارد: ساکنانی که در مسیر ساخت ابر پروژه ناچار به جابجایی نمی شوند، اما تغییرات کالبدی ناشی از آن نه تنها موجب بهبود کیفیت محل زندگی آن ها نمی شود، بلکه آن ها را در معرض مخاطرات جدیدی قرار می دهد (Ebrahimnia & Asadi, 2020: 89).

نکات مثبت	نکات منفی
—	این پروژه با سرمایه های بخش خصوصی خارجی و با پشتیبانی جاه طلبی بخش عمومی تغییری گسترده در یک محدوده با ارزش راهبردی در شهر شیراز ایجاد کرده، در حالی که نه فقط فرصتی پایدار در ایجاد اشتغال محلی نیافریده، بلکه بخش گسترده ای از محدوده تاریخی، فرهنگی این شهر را نیز به واحدهای تجاری بی رونق یا در انتظار واگذاری به خریدار بعدی تبدیل کرده است.

مشارکت پذیری گروه های اجتماعی در فرآیند تصمیم گیری

توضیحات	مصادیق
در مورد ساخت مگا پروژه ها واقعیت این است که ساکنین محدوده در صورتی که نادیده انگاشته نشوند و منافع و مصالح آن ها در گرو تصمیمات و خواست صاحبان قدرت و ثروت نباشد، بهترین حامیان و بزرگ ترین عامل پیشبرد طرح ها و سیاست های توسعه شهری خواهند بود. اطلاع رسانی و کسب نظر شهروندان و نیز جریان اطلاعات دوطرفه، می تواند مفید باشد. مبادله اطلاعات مسئولین و برنامه ریزان با مردم با هدف تبادل نظر و همکاری از ابتدایی ترین اصول مشارکت عمومی است که می تواند این احساس را در شهروندان به وجود آورد که آنچه به عنوان یک پروژه توسعه ای در نواحی پیرامون زندگی ایشان در دست احداث است منفعت آن ها را تامین می کند یا حداقل در تعارض با منافع عمومی ساکنان نیست.	 مگامال شهرک اکباتان

نکات مثبت	نکات منفی
—	در مرحله ساخت این مگا پروژه، ساکنان از ماهیت آنچه در حال احداث بود اطلاع کافی نداشتند. اطلاع رسانی و کسب نظر شهروندان در این محدوده صورت نگرفت و منجر به نادیده انگاشتن دانش ضمنی شهروندان، تفوق رویکرد بالا به پایین در تصمیم گیری ها و ارائه تشخیص مصلحت اندیشانه برای شهروندان و احساس بی نیازی از مشارکت عموم شد. که نتیجه به بی اعتمادی و تشدید تعارض منافع سازندگان مگامال با منافع ساکنین بود.

نتیجه گیری و پیشنهادها

پروژه های بزرگ مقیاس شهری (مگا پروژه ها) در دهه های اخیر به عنوان یک رویکرد غالب در پاسخ به الزامات توسعه شهری، کارآفرینی، رقابت پذیری، تأمین مالی از طریق مشارکت بخش خصوصی، و ارتقای هویت و فرهنگ شهری مطرح شده اند. با این حال، تجارب داخلی و جهانی نشان داده است که این پروژه ها به دلیل ابعاد گسترده، سرمایه گذاری کلان، و تأثیرات ژرف بر ساختار کالبدی، اجتماعی و زیست محیطی شهرها، همواره با چالش هایی نظیر بی عدالتی فضایی، طرد اجتماعی، تخریب هویت محلی و نادیده گرفتن ارزش های فرهنگی-دینی همراه بوده اند. از این رو، ضرورت تدوین چارچوبی هنجاری و بومی برای ارزیابی مگا پروژه ها در بستر شهر اسلامی-ایرانی، مسئله اصلی پژوهش حاضر را تشکیل می داد.

پژوهش پیش رو با هدف تبیین مدل مفهومی ارزیابی مگا پروژه های شهری با تأکید بر مؤلفه های شهر اسلامی-ایرانی انجام شد. در گام نخست، با بهره گیری از روش پژوهش آمیخته (اکتشافی متوالی) و تکنیک دلفی سه مرحله ای در میان پنل تخصصی ۲۰

نفره از اساتید و متخصصان حوزه‌های شهرسازی، معماری، برنامه‌ریزی شهری، جامعه‌شناسی و مطالعات اسلامی-ایرانی، پنج مؤلفه اصلی شهر اسلامی-ایرانی شامل «کرامت‌محوری، هویت و تداوم فرهنگی، عدالت فضایی، معنا و نمادپردازی شهری، و توازن توسعه‌ای» احصاء و اعتباریابی شد. همچنین چهار مؤلفه اصلی ارزیابی مگا پروژه‌های شهری شامل «فضایی-کالبدی، هویتی-معنایی، عدالت فضایی و نقش بازیگران» شناسایی و تأیید گردید. در ادامه با تلفیق این دو دسته مؤلفه و طی دور سوم دلفی، مدل مفهومی نهایی با سه معیار فراگیر «عدالت‌آفرینی، هویت‌زایی و انطباق ارزشی» شکل گرفت.

یافته‌های پژوهش نشان داد که مگا پروژه‌های شهری در چارچوب شهر اسلامی-ایرانی نمی‌توانند صرفاً با منطق اقتصادی-مالی یا شاخص‌های فنی متداول ارزیابی شوند، بلکه لازم است سه معیار عدالت‌آفرینی، هویت‌زایی و انطباق ارزشی به عنوان ارکان اصلی هرگونه داوری در مورد موفقیت یا شکست این پروژه‌ها در نظر گرفته شوند. معیار «عدالت‌آفرینی» شامل توزیع متوازن منافع و هزینه‌ها، دسترسی برابر اقشار مختلف به فضاها و خدمات، جلوگیری از طرد فضایی و جابه‌جایی، و مشارکت‌پذیری گروه‌های اجتماعی در فرآیند تصمیم‌گیری است. معیار «هویت‌زایی» بر تقویت حس تعلق و پیوند عاطفی کاربران با مکان، خوانایی و تمایز فضایی در برابر یکسان‌سازی کالبدی، تداوم روایت‌های تاریخی-فرهنگی، و ارتقای کیفیت تجربه زیست و معناداری فضا تأکید دارد. معیار «انطباق ارزشی» نیز شامل همخوانی اهداف پروژه با مفاهیم عدالت، توازن و کرامت انسانی، پرهیز از تقلیل‌گرایی مادی و غلبه منطق صرف اقتصادی، توجه به معنا، غایت و پیامدهای غیرمادی، و انطباق گفتمان رسمی پروژه با ارزش‌های فرهنگی-دینی جامعه است.

نتایج ارزیابی مصادیق واقعی مگا پروژه‌ها از دیدگاه شهروندان نشان داد که پروژه‌هایی که در طراحی و اجرای آنها به سه معیار یادشده توجه بیشتری شده بود، نکات مثبت بیشتری در رضایت‌مندی و احساس تعلق مکانی دریافت کردند. در مقابل، پروژه‌هایی که با غلبه منطق صرف اقتصادی، نادیده گرفتن معانی بومی و حذف گروه‌های کم‌درآمد از محدوده اجرا همراه بودند، اثرات منفی معناداری نظیر احساس بی‌قدرتی، تماشاچی بودن، و بی‌اعتمادی به نهادهای عمومی ایجاد کرده بودند. به عبارت دیگر، هنگامی که مگا پروژه‌ای با بی‌توجهی به نیازهای ضروری و اولویت‌دار ساکنین از یک سو و با باور سودطلبی نهادهای عمومی از سوی دیگر توأم باشد، در ذهن شهروندان این اعتقاد شکل می‌گیرد که پروژه نه تنها با خواست و منافع ایشان هم‌راستا نیست، بلکه به منفعت عمومی تجاوز کرده و موجبات نارضایتی و مخالفت فعال یا منفعل را فراهم می‌آورد. چنین وضعیتی به طور مستقیم کرامت انسانی (به عنوان هسته مرکزی شهر اسلامی) و عدالت فضایی را خدشه‌دار می‌سازد.

پژوهش حاضر نشان داد که بدون چارچوب هنجاری مبتنی بر ارزش‌های بومی، مگا پروژه‌های شهری حتی در صورت تأمین منابع مالی و پیشرفت فیزیکی مطلوب، می‌توانند به عامل گسست اجتماعی، فرسایش هویت و تشدید نابرابری‌های فضایی تبدیل شوند. مدل مفهومی ارائه‌شده در این مقاله، برای نخستین بار به صورت نظام‌مند مؤلفه‌های شهر اسلامی-ایرانی را با معیارهای ارزیابی مگا پروژه‌ها تلفیق کرده و ابزاری نسبتاً جامع برای تشخیص «پروژه مطلوب» از «پروژه نامطلوب» در بستر فرهنگی و ارزشی ایران فراهم می‌آورد. از منظر شهر اسلامی-ایرانی، کلان‌پروژه‌های شهری باید در چارچوب مؤلفه‌های پذیرفته‌شده یعنی عدالت‌آفرینی، هویت‌زایی و انطباق ارزشی ارزیابی شوند و این چارچوب می‌تواند به عنوان سندی راهنما در نظام برنامه‌ریزی و طراحی شهری کشور مورد استفاده قرار گیرد.

در مقیاس نتایج این پژوهش با پیشینه‌های نظری و تجربی می‌توان چنین استنباط نمود که اغلب پژوهش‌های نظری بر یک مؤلفه یا شاخص تأکید دارند و تحلیلی جامع از منظر تمامی مؤلفه‌ها ندارند. پیشینه‌های تجربی نیز عمدتاً با اهداف اقتصادی و یا تأمین زیرساخت‌های شهری احداث و اجرا می‌شوند و دارای برخی نقدها و آسیب‌ها از جمله کم‌توجهی به حقوق اجتماعی و مالکانه، ارزشهای زیست‌محیطی و فرهنگی هستند. اما در این پژوهش با ارایه مؤلفه‌ها و شاخص‌های جامع، امکان ارزیابی هر مگا پروژه با اهداف و معیارهای اسلامی فراهم شده است که با برخی از پیشینه‌های تجربی همسو باشد و در برخی دیگر خلای مربوطه را برطرف می‌نماید.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان در مقاله به شکل توضیح داده شده از سوی مجله، مورد تأیید نویسندگان این مقاله است.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

حامی مالی

مقاله حاضر فاقد حمایت مالی است.

سپاسگزاری

از کلیه کسانی که در مراحل مختلف نوشتن این مقاله با نظرات خود ما را یاری دادند، سپاسگزاری می کنیم.

References:

1. Ahour, Iran; Jajarami, Kazem and Nazarian, Asghar. (1922). From Bazaar to Mega Bazaar (Mega Mall). *Quarterly Journal of Environmental-based Territorial Planning (JETP)*, 29:100-176. [In Persian] <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1016788>
2. Altshuler, A., & Luberoft, D. (2006). Mega-projects, the changing politics of urban public investment. Washington, DC: Brookings Institution Press. <http://catalog.hathitrust.org/api/volumes/oclc/50782644.html>
3. Anabestani, Z. (2017). Foresight social impacts caused by the presence urban mega-projects (Case study: Padideh Tourism Complex of Shandiz). *Geographical Research*, *32*(3), 129-151. <http://georesearch.ir/article-1-158-fa.html>
4. Anguelovski, I., Connolly, J. J., & Brand, A. L. (2022). From landscape gentrification to climate gentrification. *Annals of the American Association of Geographers*, *112*(2), 331-345.
5. Arian Kia, M., Khorasani, N. and Khakpoor, B. (2022). Analysis of Strategic Components and Citizen Participation in Order to Achieve the Islamic-Iranian Model of Progress. *Journal of Sustainable Urban & Regional Development Studies (JSURDS)*, 3(1), 88-107. [In Persian] https://www.srds.ir/article_152290.html?lang=en
6. Bahreini, H., & Blouki, B., & Tqaboun, S. (2010). *Analysis of theoretical foundations, contemporary urban design*. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
7. Bahreini, H., & Hoseini Vahdat, K. (2014). Spontaneous and purposeful shaping of cities in the modern and postmodern paradigms. *Journal of Environmental Studies*, *40*(3), 541-558. [In Persian] https://jes.ut.ac.ir/article_52204.html?lang=en
8. Bakhshi, A., Moharreri, M. and Rasouli, S. H. (2023). Explaining the basics and principles of urban street widening with the approach of Islamic teachings and Iranian culture (Sanaei Street, Mashhad). *Journal of Sustainable Urban & Regional Development Studies (JSURDS)*, 3(4), 33-48. [In Persian] https://www.srds.ir/article_168930.html?lang=en

9. Bemanian, M. R. (2014). Meaning and conceptualization of the Iranian-Islamic city; theoretical foundations and examples. *Sustainable City*, *1*, 69-88. [In Persian] <https://ensani.ir/file/download/article/20161023141628-10068-4>
10. Darvishi, Y., & Zamansadegi, K. (2022). Investigating the consequences of upgrading urban buildings on horizontal expansion of the city, neighborhood rights and land problem solving (Case study of districts 2 and 4 of Tabriz). *Geography and Regional Planning*, *12*(48), 528-546. [In Persian] http://www.jgeoqeshm.ir/article_155912_en.html
11. Davidson, M. (2020). Going bust two ways? Epistemic communities and the study of urban policy failure. *Urban Geography*, *41*(9), 1119–1138. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003290247-2/going-bust-two-ways-epistemic-communities-study-urban-policy-failure-mark-davidson>
12. Dayarian, N., & Nourian, F. (2022). The role of public interest in megamall formation: A constructivist grounded theory of the neighboring residents' experiences. *Geographical Urban Planning Research (GUPR)*, *10*(1), 121-142. [In Persian] https://jurbangeo.ut.ac.ir/article_83693_ef67646dc47351b67f91f32943a1036e.pdf
13. Ebrahimnia, V., & Asadi, S. (2020). Assessment of the impact of Beinolharamain Megaproject on the neighboring community in Shiraz. *JHRE*, *39*(172), 77-90. [In Persian] https://jhre.ir/files/site1/user_files_9b70c9/eng/ebrahimnia-A-10-4061-1-19da474.pdf
14. Eskandari Nasab, F., & Sasanpour, F. (2025). Identification and analysis of the components affecting local sustainable development around Tehran's Mosalla (Case study: Abbas Abad Neighborhood). *Sustainable Urban and Regional Development Quarterly*, *25*(7), 70-91. [In Persian] https://www.srds.ir/article_239400.html?lang=en
15. Fainstein, S. S. (2020). The just city. *International Journal of Urban Sciences*, *24*(1), 1–18. <https://ideas.repec.org/a/taf/rjusxx/v18y2014i1p1-18.html>
16. Feizinezhad, A., Nazmfar, H. and Ghafari Gilandeh, A. (2025). Investigating Factors Affecting Construction Violations in City of Sarein. *Journal of Sustainable Urban & Regional Development Studies (JSURDS)*, 6(2), 302-320. [In Persian] https://www.srds.ir/article_215026.html?lang=en
17. Flyvbjerg, B. (2017). *The Oxford handbook of megaproject management*. Oxford: Oxford University Press. <https://global.oup.com/academic/product/the-oxford-handbook-of-megaproject-management-9780198732242>
18. Flyvbjerg, B., Bruzelius, N., & Rothengatter, W. (2020). Mega-projects and risk: An anatomy of ambition. *International Journal of Public Sector Management*, *17*(3). <https://arxiv.org/pdf/1303.7404>
19. Gholami Gohareh, M., & Nouri, M., & Bakhtiari Nasrabadi, A. (2021). A comparison of spatial qualities in megamalls from users' point of view; case studies: City center and Arg-e Jahan Nama in Isfahan metropolis. *Haft Hesar Journal of Environmental Studies*, *10*(36), 97-116. [In Persian] <http://hafthesar.iauh.ac.ir/article-1-1387-fa.html>
20. Giedion, S. (2004). *Space, time, architecture* (M. Mozzayani, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. <https://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12609934/index.pdf>
21. Hall, M. (2006). Urban entrepreneurship, corporate interests and sports mega-events: The thin policies of competitiveness within the hard outcomes of neoliberalism. *The*

- Sociological Review*, *54*(2_suppl), 59-70. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1111/j.1467-954X.2006.00653.x>
22. Hamzenejad, M., & Saadatjoo, P., & Ramezani, S. (2016). Pattern recognition of contemporary Mosals and their conceptual pathology in Iran based on Shia jurisprudence. *Armanshahr Architecture & Urban Development*, *8*(15), 41-57. [In Persian] https://www.armanshahrjournal.com/article_34033.html?lang=en
 23. Hashemzehi, S., & Rezazadeh, M., & Karimian, M. (2020). Analysis of dimensions and components, the position of women in planning and designing public spaces in Iranian-Islamic cities (Case Study: Zahedan). *Quarterly of New Attitudes in Human Geography*, *13*(3), 200-214. [In Persian] https://jupm.marvdasht.iau.ir/article_5615.html
 24. Healey, P. (2007). *Urban complexity and spatial strategies: Towards a relational planning for our times*. London: Routledge. <https://www.researchgate.net/publication/31848146>
<http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/16082/1/27.pdf>
 25. Izadpanah, M., & Habibi, M. (2019). Analysis and evaluation of the status of the Malls as a public space (Case Study: Tehran Palladium Shopping Center). *Sustainable City*, *1*(4), 37-56. [In Persian] https://www.jscity.ir/&url=http://www.jscity.ir/article_90905.html?lang=en
 26. Khaledi Paveh, M., Shahbazi Shiran, H., Afkhami, B. and Javanmardzadeh, A. (2026). The role of roads as an access factor towards sustainable regional development in the Islamic era in Northwest Iran. *Journal of Sustainable Urban & Regional Development Studies (JSURDS)*, 7(1), 405-414. [In Persian] https://www.srds.ir/article_234837.html?lang=en
 27. Lang, J. (2012). *Urban design: Typologies, procedures, and designs with more than fifty special cases* (H. Bahreini, Trans.). Tehran: Tehran University Press. https://books.google.com/books/about/Urban_Design.html?id=Y2CuwgnXgCcC
 28. Lehrer, U., & Laidley, J. (2008). Old mega-projects newly packaged? Waterfront redevelopment in Toronto. *International Journal of Urban and Regional Research*, *32*(4), 786-803. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1468-2427.2008.00830.x>
 29. Lewicka, M. (2021). Place attachment: How far have we come in the last 40 years? *Journal of Environmental Psychology*, *31*(3), 207-230. <https://www.scrip.org/reference/referencespapers?referenceid=3815745>
 30. Lin, Z.-J. (2007). From mega-structure to mega-polis: Formation and transformation of mega-projects in Tokyo Bay. *Journal of Urban Design*, *12*(1), 73-99. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4089284>
 31. Madanipour, A. (2021). Rethinking public space: Between rhetoric and reality. *Urban Design International*, *27*, 57-66. <https://eprints.ncl.ac.uk/256217>
 32. Marcuse, P., Connolly, J., & Novy, J. (2022). *Searching for the just city*. London: Routledge.
 33. Mohammadi, S., & Alian, A. (2019). The physical structure of neighborhoods in Iranian-Islamic cities. *Shabak*, *5*(1), 97-106. [In Persian] <https://www.magiran.com/paper/1978259/>
 34. Mohammadi, M. and Ma'dani Mallak, M. (2026). Evolution of Rural Housing Policies in Iran (From Pre-Revolution to Post-Islamic Revolution). *Journal of Sustainable Urban &*

- Regional Development Studies (JSURDS)*, 7(3), 230-247. [In Persian] https://www.srds.ir/article_244382.html?lang=en
35. Molaei, A., & Khani, H. (2022). Definition the Fiqh's principles and laws in planning and design of Islamic urban spaces (Case Study: 15 Khordad Walk Way). *Islamic Law*, *19*(72), 153-184. [In Persian] https://hoquq.iict.ac.ir/article_252940
 36. Motllebi, Gh. (2007). A human-centered approach to shaping urban spaces. *Journal of Fine Arts*, *5*(1), 97-106. [In Persian] https://jfaup.ut.ac.ir/?_action=article&au=641612&_au=saba,%20saman%20&lang=en
 37. Nouri, S. (2018). *Evaluating the economic impacts of large-scale urban projects in new cities*. Tehran: Ministry of Roads and Urban Development, Specialized Parent Company for New Cities Development, Research and Development Working Group. [In Persian] https://www.srds.ir/article_247814.html
 38. Nouri, S., & Rafiean, M. (2016). Measuring the qualitative effects of implementing urban megaprojects on promoting the local economy (Case study: Persian Gulf Martyrs Lake located in District 22 of Tehran). *Soffeh Journal*, *26*(73), 105-122. [In Persian] https://scj.sbu.ac.ir/article_100310_268c2fe7a25b540c59329d7d2738d079
 39. Nourian, F., & Elahizadeh, M. H., & Abdulahi Sabet, M. M. (2014). Developing a set of site location criteria for mosques within the urban land use framework. *Journal of Fine Arts: Architecture & Urban Planning*, *19*(3), 39-52. [In Persian] https://jfaup.ut.ac.ir/article_55403.html?lang=en
 40. Orueta, F. D., & Fainstein, S. (2008). The new mega-project: Genesis and impacts. *International Journal of Urban and Regional Research*, *32*(4), 759-767. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1468-2427.2008.00829.x>
 41. Pourahmad, A., & Kachoui, N. (2019). The place of nature in urban sustainability, based on the approach of planning and designing biophilic cities, with a look at the city of Torqaba. *Shabak*, *6*(2(53)), 15-32. [In Persian] <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1702194>
 42. Raeesi, M.M. (2017). A jurisprudential analysis on non-desirability of vertical development of residential buildings in Islamic city. *Motaleate Shahri*, *6*(24), 3-16. [In Persian] https://journals.uok.ac.ir/article_55752.html
 43. Rahimi, V., & Nazmfar, H. (2026). Assessment of social justice based on the city prosperity indexes in the ten districts of Tabriz. *Sustainable Urban and Regional Development Quarterly*, *3*(7), 313-334. [In Persian] http://www.srds.ir/article_244167_en.html
 44. Relph, E. (2020). *Place and placelessness*. London: Pion. <https://www.amazon.com/Place-Placelessness-Edward-Relph/dp/0850861764>
 45. Sabermanesh, A., & Barati, N., & Ahmadi, H. (2022). Explain the components of urban planning education with emphasis on Islamic city indicators. *Iranian Islamic City Studies*, *12*(46), 1-16. [In Persian] <https://iic.ihss.ac.ir/en/Article/36466>
 46. Saeidi Rezvani, H., & Nourian, F. (2009). Rereading justice in the implementation of the country's urban plans, example: Martyrs' Square in Mashhad. *Human Geography Research*, *68*, 85-102. [In Persian] https://www.juep.net/article_225138.html

47. Sarkheyli, E., & Rafieian, M., & Taghvaie, A. A. (2018). Sustainability paradox in urban megaprojects: Sustainability assessment of large-scale projects in Mashhad. *Geography and Urban Space Development*, *4*(2), 25-41. [In Persian] https://jgusd.um.ac.ir/article_26386_ec308457fb91bbcbd26491190ff466e5.pdf
48. Shamaei, A., & Jahani, R. (2011). Investigating the effects of vertical urban development on neighborhood identity (case study, District 7, Tehran). *Iranian Islamic City Studies*, *2*(6), 73-82. [In Persian] <https://sid.ir/paper/236633/fa>
49. Shiee, E., & Hajiani, M. (2019). The impact of megamalls on the neighborhood identity in Tehran; Case study: Atlas Mall. *Iranian Islamic City Studies*, *10*(36), 69-80. [In Persian] <https://iic.ihss.ac.ir/fa/Article/13188>
50. Soja, E. W. (2020). *Seeking spatial justice*. Minneapolis: University of Minnesota Press. <https://www.upress.umn.edu/9780816666683/seeking-spatial-justice/>
51. Swyngedouw, E. (2022). *Liquid power: Contested hydro-modernities in twentieth-century Spain*. Cambridge, MA: MIT Press. <https://mitpress.mit.edu/9780262029032/liquid-power/>
52. Yuan, H., Du, W., Wang, Z., & Song, X. (2021). Megaproject management research: The status quo and future directions. *Buildings*, *11*(12), 567. <https://www.mdpi.com/2075-5309/11/12/567>
53. Zeynali Azim, A., & Mostafazadeh Bazargan, A., & Barzgar, M. (2025). Spatial discourses and the formation of urban culture in Iran: A comparative study of the pre-Islamic and post-Islamic periods. *Iranian History of Culture*, *2*(1), 199-217. [In Persian] https://ihc.tabrizu.ac.ir/article_20518_ba6139d7cda6c0b06cb3e25cbde677ab.pdf
54. Zukin, S. (2020). *The cultures of cities*. Hoboken, NJ: Wiley. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1545070>

© The Author(s). This is an open access article under the CC

COPYRIGHTS

BY-NC license:
Publisher: